

ΘΕΟΛΟΓΙΑ

ΤΡΙΜΗΝΟΝ ΕΠΙΣΤΗΜΟΝΙΚΟΝ ΠΕΡΙΟΔΙΚΟΝ

ΤΟΜΟΣ ΛΘ'

ΟΚΤΩΒΡΙΟΣ - ΔΕΚΕΜΒΡΙΟΣ 1968

ΤΕΥΧΟΣ Δ'

ΟΡΘΟΔΟΞΟΣ ΕΚΚΛΗΣΙΟΛΟΓΙΑ

Υ Π Ο

ΙΩΑΝΝΟΥ ΚΑΡΜΙΡΗ

ΚΑΘΗΓΗΤΟΥ ΤΟΥ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟΥ ΑΘΗΝΩΝ

Π Ρ Ο Λ Ο Γ Ο Σ

Ἐν ἐποχῇ καθ' ἣν ἡ Ἐκκλησιολογία κατέχει τὸ κέντρον τοῦ παγχριστιανικοῦ θεολογικοῦ ἐνδιαφέροντος καὶ περὶ αὐτὴν ἀσχολοῦνται ἐντατικῶς πολυάριθμοι ἐπιφανεῖς δογματικοὶ θεολόγοι τῶν διαφόρων χριστιανικῶν Ἐκκλησιῶν καὶ Ὁμολογιῶν μέχρι καὶ αὐτῆς τῆς Β' Βατικανείου Συνόδου ἐξ ἐνός, καὶ ἐξ ἐτέρου συντελεῖται ἐν ταῖς Ἐκκλησίαις καὶ τῷ Παγκοσμίῳ Συμβουλίῳ Ἐκκλησιῶν ἐργώδης προπαρασκευὴ τοῦ οἰκουμενικοῦ διαλόγου μεταξὺ αὐτῶν, ὅστις ἐπιβάλλεται ὅπως στηριχθῆ πρωταρχικῶς ἐπὶ κοινῆς ἐκκλησιολογικῆς βάσεως, καλεῖται καὶ ἡ Ὁρθόδοξος Θεολογία ἵνα προσφέρῃ τὴν ἐαυτῆς μαρτυρίαν περὶ τῆς ἀληθείας. Καλεῖται δὴλα δὴ αὕτη ἵνα προσφέρῃ τὴν ἐκκλησιολογικὴν τῶν ἱερῶν τῆς Ἐκκλησίας Πατέρων διδασκαλίαν καὶ παράδοσιν, ἥτις εἶναι καὶ ἡ ἀποκλειστικὴ διδασκαλία ἐαυτῆς, λαμβανομένου ὑπ' ὄψιν ὅτι Ὁρθοδοξία καὶ Πατερικὴ Παράδοσις συμπίπτουσι. Διότι Ὁρθοδοξία σημαίνει, κυρίως εἰπεῖν, Παράδοσιν, ἧς μάρτυρες καὶ ἐρμηνεῖς οἱ ἱεροὶ Πατέρες, σημαίνει ἐμμονὴν καὶ πιστότητα εἰς τὰς πηγὰς τοῦ Χριστιανισμοῦ, δηλαδὴ εἰς τὴν Ἀγίαν Γραφήν καὶ εἰς τὴν Ἀποστολικὴν καὶ τὴν Πατερικὴν Παράδοσιν. Διετήρησε δὲ ἀναμφισβητήτως μέχρι σήμερον ἡ Ὁρθόδοξος Καθολικὴ Ἐκκλησία τὴν Ἐκκλησιολογίαν καὶ τὴν Παράδοσιν τῶν ἀρχαίων Πατέρων ἀναλλοίωτον ἐν τε τῇ θεωρίᾳ καὶ τῇ πράξει, οὐδὲν μεταβαλοῦσα, ὡς ἔπραξαν ἄλλαι Ἐκκλησίαι καὶ Ὁμολογίαι. Καὶ ἀκριβῶς τὴν ἐκ τῶν πηγῶν τῆς Ἀποκαλύψεως ἀπηρεσμένην ἀλήθειαν περὶ Ἐκκλησίας, ὡς ἠνόησαν καὶ ἀνέπτυνξαν καὶ ἐβίωσαν ταύτην οἱ ἄγιοι Πατέρες, ἔχει ἱερὸν καθήκον ἡ Ὁρθοδοξία νὰ προσφέρῃ εἰς τὸν ἐπικείμενον θεολογικὸν διάλογον μετὰ τῶν ἑτεροδόξων Ἐκκλησιῶν, ἐκφράζουσα οὕτω τὴν ἐαυτῆς αὐτοσυνειδησίαν. Διότι ἡ Ὁρθόδοξος Ἐκκλησιολογία οὐδὲν ἄλλο εἶναι εἰ μὴ θεώρησις τοῦ μυστηρίου τῆς Ἐκκλησίας ἐπὶ τῇ βάσει τῆς αὐτοσυνειδησίας καὶ αὐτομαρτυρίας τῆς Ὁρθοδόξου Καθολικῆς Ἐκκλησίας, τῆς πηγαζούσης ἐκ τῆς ἀρχαίας Ἱερᾶς Παραδόσεως. Εἰδικώτερον ὀφείλει ἡ Ὁρθόδοξος Θεολογία νὰ καταστήσῃ γνωστὰς εἰς τοὺς μέλλοντας νὰ διεξαγάγῃ τὸν διάλογον ἑτεροδόξους θεολόγους τὰς ὀρθοδόξους ἐκκλησιολο-

γικὰς θέσεις, ὅπως καὶ ἐκεῖνοι ὀφείλουσι νὰ παρουσιάσωσι τὰς ἐκκλησιολογικὰς θέσεις τῶν ἑαυτῶν Ἐκκλησιῶν, τοῦθ' ὅπερ κατὰ τὸ πλεῖστον ἔχουσι ἤδη οὔτοι πράξει διὰ πληθῆος ἐκκλησιολογικῶν μονογραφιῶν, ἐνῶ ἀντιθέτως παρ' ἡμῶν σπανίζουσι τοιαῦται, εἰ καὶ ἔχουσι ἐπ' ἐσχάτων προωθηθῆ ὑπὸ τοῦ ἡμετέρου φροντιστηρίου τῆς Συστηματικῆς Θεολογίας καὶ δι' ἡμετέρων μαθητῶν καὶ ἤρξαντο ἤδη δημοσιεύμεναι ἐκκλησιολογικαὶ τιναε διατριβαί, ὡς καὶ ὑπ' ἄλλων ὀρθοδόξων θεολογικῶν κέντρων.

Τὸ καθήκον λοιπὸν τοῦτο συναισθανόμενοι βαθέως καὶ ἡμεῖς ἤρχισαμεν ἤδη ἀπὸ δεκαετίας καὶ πλέον ἀσχολούμενοι περιοδικῶς περὶ τὴν Ὁρθόδοξον Ἐκκλησιολογίαν, ἐκδόντες σειρὰν μικροτέρων ἐκκλησιολογικῶν πραγματειῶν, κληθέντες δὲ ὑπὸ τῶν Λουθηρανικῶν Θεολογικῶν Σχολῶν τῆς Λούνδης καὶ τῆς Οὐψάλης τῆς Σουηδίας ἐδιδάξαμεν ἐν αὐταῖς κατὰ Σεπτέμβριον, Ὀκτώβριον καὶ Νοέμβριον τοῦ ἔτους 1962 Ἐκκλησιολογίαν ἐπὶ τῇ βάσει τῆς διδασκαλίας τῶν ἀρχαίων Πατέρων τῆς Ἐκκλησίας. Τὸ οὕτω πως δὲ συγκεντρωθὲν ἐκκλησιολογικὸν ὄλικὸν ἐπεξεργασθέντες καὶ συμπληρώσαντες ἔκτοτε, περιελάβομεν ἐν μέρει ἐν τῇ παρούσῃ συμπληρωμένῃ μονογραφίᾳ, ἐπὶ τῇ ἐλπίδι ὅτι αὕτη θὰ ἀποβῆ χρήσιμος εἰς τε τοὺς ὀρθοδόξους θεολόγους καὶ εἰς τοὺς ἐπιθυμοῦντας νὰ γνωρίσωσι τὴν Ὁρθόδοξον Ἐκκλησιολογίαν καὶ ἀναζητοῦντας βάσιν τοῦ θεολογικοῦ μεταξὺ τῶν Ἐκκλησιῶν διαλόγου ἑτεροδόξους θεολόγους. Καίτοι δὲ ἔχομεν τὴν συνείδησιν, ὅτι ἡ προσπάθεια ἡμῶν ὅπως παρουσιάσωμεν τὴν Ὁρθόδοξον Ἐκκλησιολογίαν ἐπὶ τῇ βάσει τῆς Πατερικῆς ἐκκλησιολογικῆς παραδόσεως — πρὸ πάντων τῆς ἀνατολικῆς — δὲν ἔχει εἰσέτι ὀλοκληρωθῆ, καὶ ὅτι ὡς πρώτη παρ' ἡμῶν τοιαύτη προσπάθεια ἢ παροῦσα δὲν εἶναι δυνατὸν ἀλλ' ἢ νὰ ἔχη πολλὰς καὶ ἀναποφεύκτους ἐλλείψεις καὶ ἀτελείας, ἐν τούτοις παρακληθέντες παραδίδομεν εἰς τὴν δημοσιότητα καὶ τὴν παροῦσαν ἐκκλησιολογικὴν μελέτην ἡμῶν, ὡς ἓνα ἀσθενῆ ψίθυρον τοῦ Πνεύματος ἐκ τοῦ φυλλώματος τῆς πτωχῆς θεολογικῆς σκέψεως ἡμῶν ἐν μέσῳ τοῦ πολυβόου δάσους τῆς συγχρόνου πλουσιωτάτης περὶ τῆς Ἐκκλησίας Θεολογίας.

Πρὸς τοῦτο διαιροῦμεν τὴν Ὁρθόδοξον Ἐκκλησιολογίαν εἰς τέσσαρα κεφάλαια, ἐν οἷς πραγματευόμεθα: α) περὶ τῆς ἀρχῆς καὶ ἀποκαλύψεως τῆς Ἐκκλησίας, β) περὶ τῆς θεανθρωπίνης φύσεως τῆς Ἐκκλησίας, γ) περὶ τῆς διοργανώσεως τῆς ἐπιγείου Ἐκκλησίας, καὶ δ) περὶ τῆς οὐρανίου Ἐκκλησίας καὶ τῆς σχέσεως αὐτῆς πρὸς τὴν ἐπίγειον. Τούτων δὲ πάντων προτάσσομεν σύντομον εἰσαγωγὴν εἰς τὸ ἡμέτερον θέμα.

Ἀθήναι, Χριστούγεννα 1968.

Ἰωάννης Ν. Καρμίρης

ΕΙΣΑΓΩΓΙΚΑ ΤΙΝΑ—ΕΝΝΟΙΟΛΟΓΙΚΑ

Ὡς γνωστόν, ἡ Θεολογία τῆς Ἐκκλησίας ἢ Ἐκκλησιολογία ἀποτελεῖ ἐν τῷ παρόντι τὸ κεντρικώτερον καὶ νευραλγικώτερον θέμα τῆς θεολογικῆς σκέψεως, ἥτις διανύει τὸν οὕτω κληθέντα «αἰῶνα τῆς Ἐκκλησιολογίας»¹, καθ' ὃν πολλαὶ πολλαχόθεν καταβάλλονται προσπάθειαι βαθυτέρας κατανοήσεως τοῦ μυστηρίου τῆς Ἐκκλησίας. Πράγματι ἤδη ἀπὸ τοῦ τέλους τοῦ παρελθόντος αἰῶνος ἤρχισε σχηματιζομένη πλουσία ἐκκλησιολογικὴ βιβλιογραφία², ὁσημέραι πολλαπλασιαζομένη καὶ πρὸ καὶ μετὰ τὴν ἔκδοσιν τοῦ «περὶ Ἐκκλησίας» συντάγματος τῆς Β' Βατικανείου Συνόδου³. Ἐνῶ δὲ ἡ μὲν Ῥωμαιοκαθολικὴ Ἐκκλησιολογία, σημειώσασα σημαντικὴν πρόοδον, φαίνεται νῦν διερχομένη μεταβατικόν τι στάδιον πρὸς νέας ἴσως ἐξελίξεις ἢ πρὸς «Ἐκκλησιολογίαν τοῦ μέλλοντος»⁴, ἡ δὲ Προτεστάντικὴ Ἐκκλησιολογία συνεχίζει τὴν ἀπὸ τῆς θρησκευτικῆς Μεταρρυθμίσεως τοῦ ἰσ' αἰῶνος ἐγκαινιασθεῖσαν ἰδίαν αὐτῆς πορείαν καὶ ἀπόκλισιν ἀπὸ τῆς παλαιοχριστιανικῆς Ἐκκλησιολογίας, ὁμιλοῦσα καὶ περὶ «ἐπανακαλύψεως τῆς Ἐκκλησίας»⁵ ἢ περὶ «νέας

1. Πρβλ. O. Dibelius, *Das Jahrhundert der Kirche*, Berlin 1927. Βλέπ. καὶ J. R. Nelson καὶ K. D. Schmidt παρὰ T. Rendtorff, *Kirche und Theologie*, Gütersloh 1966, σ. 11: «Die Kirche bildet eines der Hauptanliegen der Theologie des 20. Jahrhunderts».

2. Βλέπ. E. Ménard, *L' Ecclésiologie hier et aujourd' hui*, Bruges-Paris 1966, σ. 10 ἐξ. E. Kinder, *Der evangelische Glaube und die Kirche*, 2. Aufl., Berlin 1960.

3. Βλέπ. I. Karmiris, *Die dogmatische Verfassung «über die Kirche» des II. Vatikanischen Konzils*, ἐν: *Das zweite Vatikanische Konzil in Orthodoxer Sicht*, Wien (Herder) 1969. Ἑλληνικὴ ἔκδοσις ἐπηξημένη: *Τὸ δογματικὸν σύνταγμα «περὶ Ἐκκλησίας» τῆς Β' Βατικανείου Συνόδου*, Ἀθήναι 1969.

4. Βλέπ. E. Ménard, μν. ἔ. σ. 129-130. Γενικώτερον βλέπ. A. Drexel, *Die Krisis in der Katholischen Kirche*, Zürich 1967.

5. Πρβλ. O. Riecker, *Die Wiederentdeckung der Kirche*, Leipzig 1937. K. Plachte, *Die Wiederentdeckung der Kirche*, Göttingen 1940.

θεολογικῆς κατανοήσεως τῆς Ἐκκλησίας¹, ἀντιθέτως ἡ Ὀρθόδοξος Ἐκκλησιολογία ἐμμένει σταθερῶς συνεχίζουσα ἀκλινῆ τὴν Πατερικὴν Ἐκκλησιολογίαν, μὴδὲν προστιθεμένη καὶ μὴδὲν ἀφαιροῦσα ἢ ἀλλοιοῦσα.

Ἄλλ' ἡ Πατερικὴ Ἐκκλησιολογία εἶναι συνυφασμένη μετὰ τῆς Πατερικῆς Χριστολογίας καὶ Σωτηριολογίας. Διότι ἐν τῷ μυστηρίῳ τῆς σαρκώσεως τοῦ Υἱοῦ καὶ Λόγου τοῦ Θεοῦ περιλαμβάνονται καὶ τὸ μυστήριον τῆς σωτηρίας καὶ τὸ μυστήριον τῆς Ἐκκλησίας², ἐφ' ὅσον, κατὰ Κλήμεντα τὸν Ἀλεξανδρέα, «τὸ βούλημα αὐτοῦ (τοῦ Θεοῦ) ἀνθρώπων ἐστὶ σωτηρία, καὶ τοῦτο Ἐκκλησία κέκληται»³. Οὕτως ἡ Ἐκκλησία περικλείει ὅλον τὸ μυστήριον τῆς ἐν Χριστῷ σωτηρίας. Πράγματι παρὰ τοῖς ἀρχαίοις Ἑλλησι Πατράσι τὸ μυστήριον τῆς σωτηρίας τῶν ἀνθρώπων, τὸ ὁποῖον ἀπεκαλύφθη αὐτοῖς ὡς Ἐκκλησία τῆς Κ. Διαθήκης, περιλαμβάνεται ἐν τῷ μεγάλῳ τῆς εὐσεβείας μυστηρίῳ: «Θεὸς ἐφανερῶθη ἐν σαρκί» (Α' Τιμ. 3,16). Ἐνταῦθα «ὁ πρὸς τὸν καινὸν τοῦτον κόσμον τῆς κατὰ τὴν Ἐκκλησίαν κτίσεως βλέπων, ὄρᾳ ἐν αὐτῷ τὸν πάντα ἐν παῖσιν ὄντα τε καὶ γινόμενον» Χριστόν⁴, ὅστις εἶναι «τὸ Α καὶ τὸ Ω» πάντων, «ὁ ὢν καὶ ὁ ἦν καὶ ὁ ἐρχόμενος» (Ἀποκ. 1,4.8). Δι' ὃ καὶ «πολλαχῆ Χριστὸς ἡ Ἐκκλησία παρὰ τοῦ Παύλου κατονομάζεται»⁵. Διότι ὁ «Χριστὸς ἐστὶν ὁ ἀληθὴς ἐκκλησιαστής, τῆς Ἐκκλησίας ἡ κεφαλὴ»⁶, εἶναι ὁ ἀληθινὸς ἐκκλησιαστής, ὁ τὰ ἐσκορπισμένα συνάγων εἰς ἓν πλήρωμα καὶ

1. H. E. Weber, ἐν Theol. Literaturzeitung 1948, σ. 449 ἐξ. G. Wehrung, Kirche nach evangelischen Verständnis, Gütersloh 1947, σ. 7.

2. Σημειωτέον ὅτι ὁ χαρακτηρισμὸς «μυστήριον τῆς Ἐκκλησίας» χρησιμοποιεῖται ἤδη ἀπὸ τῶν πρώτων χριστιανικῶν αἰώνων, ὡς π.χ. ὑπὸ τοῦ Ὠριγένοῦς, Εἰς Ἰωβ 20, PG 12, 1036, καὶ ἄλλων.

3. Κλήμεντος Ἀλεξανδρέως, Παιδαγωγὸς I, 6, PG 8, 281. Die griechischen christlichen Schriftsteller, Bd. I., ἐκδ. O. Stählin, Leipzig 1905, σ. 106, 11.

4. Γρηγορίου Νύσσης, Ἐξηγήσεις τοῦ ἔσχατος τῶν ἔσχατων, λόγ. 13, PG 44, 1052. Βλέπ. ὁμοίως αὐτόθι, στ. 1048: «Ὁ πρὸς τὴν Ἐκκλησίαν βλέπων, πρὸς τὸν Χριστὸν ἀντιμερὸς βλέπει, τὸν ἑαυτοῦ διὰ τῆς προσθήκης τῶν σφραγισμένων οικοδομοῦντα καὶ μεγαλύνοντα».

5. Γρηγορίου Νύσσης, Θεωρία εἰς τὸν τοῦ Μωϋσέως βίον, PG 44, 385.

6. Ὠριγένοῦς, Εἰς Δευτερονόμιον 16, PG 17, 28.

τοὺς πολλαχῆ κατὰ τὰς ποικίλας ἀπάτας πεπλανημένους εἰς ἓνα σύλλογον ἐκκλησιάζων»¹. «Ὅθεν ἡ Ἐκκλησιολογία περιέχεται ἐν τῇ Χριστολογίᾳ καὶ εἶναι ἐπέκτασις αὐτῆς, νοουμένης ὡς ἀπαρχῆς τῆς Ἐκκλησιολογίας, ἐφ' ὅσον ἡ Ἐκκλησία ἀποκαλύπτεται οὕσα θεανθρωπίνης δομῆς, ἀναλόγου πρὸς τὴν θεανθρωπίνην ὑπόστασιν τοῦ σαρκωθέντος Λόγου. Διότι ἡ Ἐκκλησία εἶναι τὸ σῶμα τοῦ Χριστοῦ, εἶναι αὐτὸς οὗτος ὁ Χριστός, ὅστις εἶναι ἡ κεφαλή, ἡ ἀπαρχὴ καὶ τὸ πλήρωμα τοῦ σώματος τῆς Ἐκκλησίας, κατὰ τὸν ἀπόστολον Παῦλον. Ἐπομένως ἡ Ἐκκλησία ἐμπεριέχεται ἐν τῇ θεανθρωπίνῃ ὑποστάσει τοῦ Χριστοῦ, καὶ ἄρα καὶ ἡ Ἐκκλησιολογία ἐν τῇ Χριστολογίᾳ, ἐντεῦθεν δὲ ὁ Υἱὸς καὶ Λόγος τοῦ Θεοῦ ἐνανθρωπήσας «Ἐκκλησίας σάρκα ἀνέλαβεν»², ἀνέλαβε σῶμα, «ὅπερ σῶμα ἀπαρχὴ ἐστὶ τῆς Ἐκκλησίας»³, καὶ τὴν Ἐκκλησίαν ὥρισεν ὡς τὸ κέντρον καὶ τὸ ὄργανον τῆς μεταδόσεως τῆς σωτηρίας εἰς τοὺς ἀνθρώπους διὰ τε τοῦ κηρύγματος τοῦ θείου λόγου καὶ διὰ τῆς τελέσεως τῶν ἁγίων μυστηρίων.

Διὰ ταῦτα ἡ Ἐκκλησία εἶναι μυστήριον, συναπτόμενον μετὰ τοῦ μυστηρίου τῆς θείας ἐνσαρκώσεως, ἔνωσις μυστηριώδης καὶ ἄφραστος τοῦ θείου μετὰ τοῦ ἀνθρωπέιου, τοῦ σαρκωθέντος Θεοῦ Λόγου μετὰ τῶν σεσωσμένων μελῶν τοῦ σώματός του, τοῦ οὐρανίου καὶ ἀοράτου τμήματος τῆς Ἐκκλησίας μετὰ τοῦ ἐπιγείου καὶ ὁρατοῦ. «Ὅθεν ἡ Ἐκκλησία, ὡς τὸ πλήρες μυστήριον σῶμα τοῦ Χριστοῦ, συνάπτεται μετὰ τοῦ μυστηρίου τῆς θείας ἐνσαρκώσεως, οὕτω δὲ τὸ μυστήριον τῆς Ἐκκλησίας εὐρηταὶ ἐν ἀναλογίᾳ πρὸς τὴν ἐπὶ τῆς γῆς ἐμφάνισιν τοῦ Ἰησοῦ Χριστοῦ, πρὸς ἣν ἀκριβῶς ἀνάλογος εἶναι καὶ ἡ ἐπὶ τῆς γῆς ἐμφάνισις καὶ ὑπαρξίς τῆς Ἐκκλησίας. Τοιουτοτρόπως τὸ μυστήριον τῆς Ἐκκλησίας εἶναι αὐτὸ τοῦτο τὸ μυστήριον τῆς ἐνσαρκώσεως τοῦ Θεοῦ Λόγου, εἶναι «ἡ οἰκονομία τοῦ μυστηρίου τοῦ ἀποκεκρυμμένου ἀπὸ τῶν αἰώνων ἐν τῷ Θεῷ, τῷ τὰ πάντα κτίσαντι διὰ Ἰη-

1. Γρηγορίου Νύσσης, Εἰς τὸν Ἐκκλησιαστήν, λόγ. 1, PG 44, 620.

2. Ἰωάννου Χρυσοστόμου, Ὁμιλία πρὸς τῆς ἐξορίας 2, PG 52, 429.

3. Μ. Ἀθανασίου, Περὶ τῆς ἐνσάρκου ἐπιφανείας τοῦ Θεοῦ Λόγου καὶ κατὰ Ἀρειανῶν 12 καὶ 21, PG 26, 1004. Πρβλ. καὶ στ. 1021: «περὶ τῆς ἀνθρωπότητος αὐτοῦ, ἧτις ἐστὶ πάσα ἡ Ἐκκλησία...».

σοῦ Χριστοῦ, ἵνα γνωρισθῆ νῦν ταῖς ἀρχαῖς καὶ ταῖς ἐξουσίαις ἐν τοῖς ἐπουρανίοις διὰ τῆς Ἐκκλησίας ἢ πολυποίκιλος σοφία τοῦ Θεοῦ, κατὰ πρόθεσιν τῶν αἰώνων ἦν ἐποίησεν ἐν τῷ Χριστῷ Ἰησοῦ τῷ Κυρίῳ ἡμῶν» (Ἐφ. 3, 9-11). Ἐντεῦθεν ἡ Ἐκκλησία ἐκφράζει τοῦτο «τὸ μυστήριον, τὸ ἀποκεκρυμμένον ἀπὸ τῶν αἰώνων καὶ ἀπὸ τῶν γενεῶν, νῦν δὲ ἐφανερώθη τοῖς ἁγίοις αὐτοῦ» (Κολ. 1,26), ταυτιζομένη πρὸς αὐτό. Διὰ ταῦτα τὸ μυστήριον τῆς Ἐκκλησίας γίνεται ἀποδεκτὸν ὑπὸ τῶν χριστιανῶν πίστει, καὶ ἀκριβῶς ὡς ἀντικείμενον πίστεως περιελήφθη ἐν τῷ ἐνάτῳ ἄρθρῳ τοῦ ἱεροῦ ἡμῶν Συμβόλου τῆς πίστεως Νικαίας - Κωνσταντινουπόλεως, ἀκολουθοῦν εὐθὺς μετὰ τὴν ὁμολογίαν τῆς πίστεως ἡμῶν εἰς τὸν Πατέρα, τὸν Υἱὸν καὶ τὸ Ἅγιον Πνεῦμα. Ἀφοῦ δῆλα δὴ ἡ Ἐκκλησία ἀνάγει τὴν ἀρχὴν καὶ δημιουργίαν τῆς εἰς τὸν ἕνα ἐν Τριάδι ἀληθινὸν Θεόν, οὕσα συνηνωμένη μετὰ τοῦ Υἱοῦ καὶ ἔχουσα οἶονεὶ ὡς ψυχὴν τὸ Ἅγιον Πνεῦμα, τὸ ὁποῖον ἐνεργεῖ τὴν σωτηρίαν τῶν ἀνθρώπων ἐν αὐτῇ καὶ δι' αὐτῆς, εὐλόγως ὠρίσθη ὑπὸ τῶν ἁγίων Πατέρων τῆς Β' Οἰκουμενικῆς Συνόδου, ὅπως οἱ χριστιανοὶ ὁμολογῶσι τὴν ἑαυτῶν πίστιν πρῶτον μὲν εἰς τὸν Πατέρα, τὸν Υἱὸν καὶ τὸ Ἅγιον Πνεῦμα, εὐθὺς δὲ ἔπειτα καὶ «εἰς μίαν, ἁγίαν, καθολικὴν καὶ ἀποστολικὴν Ἐκκλησίαν»¹, ἐν τῇ ἐννοίᾳ ὅτι αὕτη εἶναι αὐτὸ τὸ σῶμα τοῦ Χριστοῦ ἢ τὸ ἐν τῇ ἱστορίᾳ διαιωνιζόμενον μυστήριον τοῦ Χριστοῦ ἢ κάλλιον εἰπεῖν αὐτὸς ὁ Χριστός, ὁ προαιωνίως ἐν τοῖς κόλποις τοῦ Πατρὸς ὢν καὶ ἐν τῷ πληρώματι τοῦ χρόνου ἄνθρωπος γενόμενος καὶ ἀεὶ μεθ' ἡμῶν ὢν καὶ ζῶν καὶ ἐνεργῶν καὶ σώζων καὶ εἰς τοὺς αἰῶνας παρατεινόμενος, εἰς ὃν ἄρα ἀναφέρεται ἐμμέσως διὰ τῆς Ἐκκλησίας ἢ πίστεως τῶν χριστιανῶν².

1. Ἰω. Καρμίρη, Τὰ δογματικὰ καὶ συμβολικὰ μνημεῖα τῆς Ὁρθοδόξου Καθολικῆς Ἐκκλησίας, Ἀθῆναι 1960, τ. Ι², σ. 131.

2. Πρβλ. καὶ A. Nygren, Corpus Christi, ἐν En bok om kyrkan, av Svenska teologer, Lund 1943, σ. 20: «Der Leib Christi ist Christus selbst. Die Kirche ist Christus, wie er nach seiner Auferstehung bei uns gegenwärtig ist und uns hier auf Erden begegnet». Ὄθεν, προσέτιθαι ὁ G. Florovsky, «in diesem Sinne kann man sagen: Christus ist die Kirche». (Die Kirche: ihr Wesen und ihre Aufgabe, ἐν Die Kirche in Gottes Heilsplan, ἐκδ. Παγκοσμίου Συμβουλίου Ἐκκλησιῶν, Zürich 1948, σ. 53). Μετὰ τὰ ἀνωτέρω εἰρημένα θεωροῦμεν περιττὸν νὰ παρατηρήσωμεν, ὅτι δεόν νὰ ἀπο-

Ἄλλὰ πρὶν ἢ ἀποτολήσωμεν νὰ δώσωμεν ὄχραν καὶ ἀτελῆ τινα ἔκφρασιν καὶ ἐρμηνείαν τοῦ ἀνεκφράστου καὶ ἀνερμηνεύτου μυστηρίου τῆς Ἐκκλησίας, ἀνάγκη νὰ προτάξωμεν ἐννοιολογικά τινα περὶ τοῦ ὄρου («ἐκκλησία»).

Ὁ ὄρος «Ἐκκλησία»¹, προερχόμενος ἐκ τῆς ἀρχαίας ἑλληνικῆς κλασικῆς γλώσσης καὶ ἐτυμολογούμενος ἐκ τοῦ ῥήματος ἐκ-καλέω-ῶ, σημαίνοντος καλῶ, καλῶ ἔξω, προσκαλῶ, συγκαλῶ, συναθροίζω κ.τ.δ., ἀπαντᾷ τὸ πρῶτον παρὰ τοῖς ἀρχαίοις συγγραφεῦσιν, οἷον τῷ Πλάτωνι², τῷ Ἀριστοτέλει³, τῷ Θουκυδίδῃ⁴, τῷ Πολυβίῳ⁵ καὶ πολλοῖς ἄλλοις, σημαίνων τὴν συνέλευσιν τῶν πολιτῶν, τὴν ὑπὸ τῶν ἀρχόντων συγκαλουμένην πρὸς πολιτικούς σκοπούς, καὶ δὴ πρὸς ἀνακοίνωσιν, σύσκεψιν, γνωμοδότησιν, ἀπόφασιν, ἢ τὴν συνεπεία ἐντυπωσιακοῦ τινος γεγονότος συγκροτουμένην συνέλευσιν τοῦ λαοῦ, ἥτις ἐδικαιοῦτο νὰ ἀποφανθῇ ἐπὶ τῶν παρουσιαζομένων σοβαρῶν δημοσίων ζητημάτων καὶ κοινῶν ὑποθέσεων.

Εἶτα ἀπαντᾷ ὁ ὄρος («ἐκκλησία») καὶ ἐν τῇ Π. Διαθήκῃ, καὶ δὴ ἐν τῇ ἑλληνικῇ μεταφράσει αὐτῆς ὑπὸ τῶν Ο' ⁶, ὑπὸ τῶν

κρούηται ἀπολύτως πᾶσα ἔννοια «ἐκκλησιολατρίας», ἅτε τῆς λατρείας ἀπονεμομένης μόνον εἰς τὸν ἐν Τριάδι λατρευόμενον Θεὸν ἡμῶν καὶ οὐχὶ βεβαίως εἰς τὴν Ἐκκλησίαν.

1. Πρβλ. Δ. Δ η μ η τ ρ α κ ο υ, Μέγα Λεξικὸν τῆς Ἑλληνικῆς γλώσσης, Ἀθήναι 1937, τ. 3, σ. 2343. H. S t e p h a n o, Thesaurus Graecae linguae, Graz 1954, Vol. IV, σ. 441-444 (ἑλλην. μεταφράσεως). K. L. S c h m i d t, Ἐκκλησία, ἐν G. Kittel, Theologisches Wörterbuch zum Neuen Testament, Bd. 3, Stuttgart 1938, σ. 502-539. C. B r a n d i s, Ekklesia, ἐν Paulus-Wissova, Real-Encyclopädie der classischen Altertumswissenschaft, Neue Bearbeitung, Bd. V, 2, Stuttgart 1905, σ. 2163-2200. M. B r l e k, De vocis «Ecclesia» origine et notione juridica, ἐν «Antonianum» 36 (1961) 69-90.

2. Π λ ά τ ώ ν ο ς, Γοργίας 456 B, Πολιτικός 298 C, Νόμοι VI, 764 A, Πολιτεία VI, 492 B, Ἀξιόχος 369 A, Πρωταγόρας 319 B: «Ὁρῶ οὖν, ὅταν συλλεγῶμεν εἰς τὴν ἐκκλησίαν... ὅσα ἡγοῦνται μαθητὰ τε καὶ διδασκὰ εἶναι» κλπ.

3. Ἀ ρ ι σ τ ο τ έ λ ο υ ς, Πολιτικά 3, 9 (14), 4, 7, 2 κλπ.

4. Θ ο υ κ υ δ ί δ ο υ, Πελοπον. πόλεμ. 1,31,87. 2,22. 8,97 κλπ.

5. Π ο λ υ β ί ο υ, Ἱστορ. 5,74 κλπ.

6. Πρβλ. K. L. S c h m i d t, ἐνθ' ἀν. σ. 530-532. L. B i r o t, Dictionnaire de la Bible, Supplément, τ. 2, Paris 1943, σ. 487-491. L. C e r f a u x, La Théologie de l'Église suivant saint Paul, éd. 2, Paris 1948, σ. 74-78. Δ. Δ ο τ κ ο υ, Ἡ Ἐκκλησία ἐν τῇ Παλαιᾷ Διαθήκῃ, ἐν «Γρηγόριος Παλαμάς» 51 (1968) 460-474. Ἐν τῇ λατινικῇ μεταφράσει ἀπεδόθη ὁ ὄρος ὡς ecclesia, concio, multitudo, coetus, populus, turba κλπ.

ὁποίων μετεφράσθη (εἰς 72 περιπτώσεις) ἢ ἀντίστοιχος ἐβραϊκῆ λέξις qahal καὶ ἐχρησιμοποιήθη 96άκις, σημαίνουσα τὴν συνέλευσιν τοῦ Ἰσραηλιτικοῦ λαοῦ τοῦ Θεοῦ, πρὸς σκοποὺς θρησκευτικούς ἢ πολιτικούς ἢ στρατιωτικούς. Διὰ τοῦτο ἐν Πράξ. 19, 39. 32 διακρίνεται ἡ «ἐννομος ἐκκλησία» τῆς «συγκεχυμένης ἐκκλησίας». Π.χ. ἀναφέρομεν ἐκ τοῦ Δευτερονομίου τὰ χωρία 4, 9-10: «Καὶ συμβιβάσεις τοὺς υἱούς σου καὶ τοὺς υἱοὺς τῶν υἱῶν σου ἡμέραν, ἣν ἔστητε ἐναντίον Κυρίου τοῦ Θεοῦ ἡμῶν ἐν Χωρῆβ τῇ ἡμέρᾳ τῆς ἐκκλησίας, ὅτι εἶπε Κύριος πρὸς με· ἐκκλησίασον πρὸς με τὸν λαόν, καὶ ἀκουσάτωσαν τὰ ῥήματά μου»· 31,30: «Καὶ ἐλάλησε Μωϋσῆς εἰς τὰ ὦτα πάσης ἐκκλησίας Ἰσραὴλ τὰ ῥήματα τῆς ὥδῆς ταύτης», προσέτι 23,1-8 κτλ. Γενικῶς ὑπὸ τὴν ἀνωτέρω ἔννοιαν ἐχρησιμοποιήθη ἡ λέξις πρὸς δήλωσιν τῆς συνάξεως τοῦ ἐκλεκτοῦ λαοῦ τοῦ Θεοῦ («ἐν ἐκκλησίᾳ ἁγίων» ἢ «ὁσίων» (Ψαλμ. 78,6. 149,1), ἢ «ἐν ἐκκλησίᾳ λαοῦ» (Ψαλμ. 106,32), ἢ «ἐν ἐκκλησίᾳ τοῦ λαοῦ τοῦ Θεοῦ» (Κριτ. 20,2), ἢ «ἐν ἐκκλησίᾳ μεγάλη» (Ψαλμ. 39,10), ἢ ὡς «ἄθροισμα καὶ ἐκκλησία πιστῶν» (Α' Μακ. 3,10) κλπ. Βλέπ. καὶ Δευτ. 4, 9-13. 9,10. 18,16. 31,10. Γ' Βασ. 8,65. Α' Παραλ. 28,8. Νεεμ. 13,1. Μιχ. 2,5. Θρήν. 1, 10. Σοφ. Σειρ. 24,2 κλπ. Ἐν Ψαλμ. 149,1 ὡς «ἐκκλησία ὁσίων» νοεῖται ὁ Ἰσραηλιτικὸς λαὸς ὡς «λαὸς περιούσιος παρὰ πάντα τὰ ἔθνη» (Δευτ. 7,6), κεκλημένος ὑπὸ τοῦ Θεοῦ εἰς εἰδικὴν ἀποστολὴν ἐν τῷ κόσμῳ (Ἐξόδ. 19,5. Δευτ. 14,2). Ἰδιαζούσης σημασίας εἶναι καὶ ἡ ἔκφρασις qahal Jahwe (ἐκκλησία ἢ συναγωγὴ Κυρίου)¹, σημαίνουσα τὴν ἐνώπιον τοῦ Θεοῦ ἐόρτιον συγκέντρωσιν τοῦ Ἰσραηλιτικοῦ λαοῦ, ὡς ἐν Ἀριθμ. 16,3. 20,4. Α' Παραλ. 28,8. Θρήν. 1,10. Μιχ. 2,5 κλπ. Σημειωτέον ὅτι ἡ συγκέντρωσις τοῦ Ἰσραηλιτικοῦ λαοῦ χαρακτηρίζεται ἄλλοτε μὲν ὡς «συναγωγὴ», ἐν συγκεκριμένῃ τοπικῇ ἢ καὶ ἐθνικιστικῇ ἐννοίᾳ πρὸς ἀντιδιαστολὴν αὐτοῦ ἀπὸ τῶν ἄλλων ἐθνῶν, ἄλλοτε δὲ ὡς «ἐκκλησία», ἐν θεολογικῇ ἢ μεσσιανικῇ ἐννοίᾳ κατὰ κλήσιν τοῦ Θεοῦ, δι' ὃν λόγον ὁ ὅρος «ἐκκλησία» ἐχρησιμοποιήθη

1. J. D. W. Kritzinger, Qahal Jahwe, 1957.

κατὰ προτίμησιν ὑπὸ τῆς Κ. Διαθήκης¹. Προστεθήτω ὅτι καὶ ἐν ταῖς Πράξ. 7,38 ὀνομάζεται «ἐκκλησία ἐν τῇ ἐρήμῳ» ἢ συγκέντρωσις τοῦ Ἰσραηλιτικοῦ λαοῦ ὑπὸ τὸν Μωϋσέα (πρβλ. Δευτ. 9,10). Καθόλου εἰπεῖν, ὁ ὅρος «Ἐκκλησία» ἢ «Ἐκκλησία τοῦ Ἰσραὴλ» ἐν τῇ Π. Διαθήκῃ ἐσήμαινε τὸν περιούσιον τοῦτον λαὸν ὡς φορέα τῆς διαθήκης τοῦ Θεοῦ καὶ ὡς τὸ ἀνθρώπινον ὄργανον τῆς πραγματοποιήσεως τοῦ σχεδίου τῆς θείας οἰκονομίας.

Ἐκ τῆς Π. Διαθήκης, καὶ δὴ ἐκ τῆς ἑλληνικῆς μεταφράσεως αὐτῆς ὑπὸ τῶν Ο', παρελήφθη ὁ ὅρος «Ἐκκλησία» καὶ ὑπὸ τῆς Κ. Διαθήκης², ἐν τῇ ὁποίᾳ ἀπαντᾷ 114άκις, ἦτοι 3 παρὰ τῷ Ματθαίῳ, 23 ἐν ταῖς Πράξεσιν, 63 ἐν ταῖς ἐπιστολαῖς τοῦ ἀποστόλου Παύλου, 3 ἐν τῇ τρίτῃ ἐπιστολῇ τοῦ Ἰωάννου, 1 ἐν τῇ ἐπιστολῇ τοῦ Ἰακώβου, 1 ἐν τῇ πρώτῃ ἐπιστολῇ τοῦ Πέτρου καὶ 20 ἐν τῇ Ἀποκαλύψει τοῦ Ἰωάννου. Ἀντιθέτως δὲν ἐχρησιμοποιήθη ὁ ὅρος ὑπὸ τῶν εὐαγγελίων τοῦ Μάρκου, τοῦ Λουκᾶ καὶ τοῦ Ἰωάννου, ἔτι δὲ ὑπὸ τῶν ἐπιστολῶν τοῦ Παύλου Β' πρὸς Τιμόθεον καὶ πρὸς Τίτον, Β' τοῦ Πέτρου, Α' καὶ Β' τοῦ Ἰωάννου καὶ τῆς τοῦ Ἰούδα. Αὐτὸς ὁ Κύριος μόνον δις χρησιμοποιεῖ τὸν ὄρον Ἐκκλησία, ἦτοι πρῶτον μὲν παρὰ Ματθ. 16,18, ἔνθα ὀμιλεῖ περὶ οἰκοδομῆς τῆς Ἐκκλησίας του ἐπὶ τῆς πέτρας τῆς εἰς αὐτὸν πί-

1. Πρβλ. καὶ E. Stauffer, *Die Theologie des Neuen Testaments*, Stuttgart 1948, σ. 133. Καὶ ὁ Δ. Δόικος, ἐνθ' ἀν. σ. 461, παρατηρεῖ: «Οἱ ὄροι «συναγωγῆ» καὶ «ἐκκλησία» χρησιμοποιοῦνται, διὰ νὰ δηλώσουν μέρος ἢ καὶ τὸ σύνολον τοῦ λαοῦ, τοῦ συνερχομένου διὰ τινὰ συγκεκριμένον σκοπόν, ὡς τὴν ἀκρόασιν τοῦ νόμου, τὴν λατρείαν κλπ. Ἐκ τῆς κοινῆς ταύτης ἀφετηρίας ἐκκινοῦντες οἱ δύο ὄροι φαίνονται ὅτι σὺν τῷ χρόνῳ ἐδιαφοροποιήθησαν, τοῦ μὲν πρώτου, ἦτοι τῆς «συναγωγῆς», ἀποδιδομένου εἰς τινὰ συγκεκριμένην τοπικὴν συνάθροισιν, συμπίπτουσαν πῶς πρὸς τὴν τοπικὴν Ἰουδαϊκὴν κοινότητα, τὴν συνερχομένην δι' οὗς λόγους ἀνεφέραμεν ἀνωτέρω, τοῦ δὲ δευτέρου, ἦτοι τῆς «ἐκκλησίας», λαβόντος μεταγενεστέρως ἰδιαιτέραν πῶς θεολογικὴν ἔννοιαν, τῆς κιβωτοῦ δηλ. τῶν ὑπὸ τοῦ Θεοῦ κεκλημένων πρὸς σωτηρίαν. Ἐκκλησία τῆς Π. Διαθήκης ὑπὸ τὴν ἔννοιαν ταύτην εἶναι ὁ περιούσιος τοῦ Θεοῦ λαός, ἦτοι ὁ παλαιὸς Ἰσραὴλ. Πρβλ. τὰς ἐκφράσεις «ἐκκλησία Κυρίου» (Δευτ. 23,2), «ἐκκλησία σου» (Θρ. 1,10), «ἐκκλησία ὑψίστου» (Σ. Σειρ. 24,2), «ἐκκλησία υἱῶν Ἰσραὴλ» (Σ. Σειρ. 50,20), «ἐκκλησία ἀγίων» (Ψ. 88,6), «ἐκκλησία ὁσίων» (Ψ. 149,1). Ἴδε ὁσαύτως καὶ τὸ χωρίον Γ' Βασ. 8,65: «Σολομὼν... καὶ πᾶς Ἰσραὴλ μετ' αὐτοῦ ἐκκλησία μεγάλη».

2. R. Schnackenburg, *Die Kirche im N. Testament*, Freiburg 1963. Καραβιδόπουλου, Ἡ Ἐκκλησία ἐν τῇ Καινῇ Διαθήκῃ, ἐν Ἐργ. Παλαμᾶς 51 (1968) 475-494.

στεως, ἔπειτα δὲ παρὰ Ματθ. 18,17 κ. ἐξ., ἔνθα καθιστᾷ τοὺς Ἀποστόλους ποιμένας τῆς Ἐκκλησίας του. Συνηθέστερον ὁμως χρησιμοποιεῖ τὰς συνωνύμους ἐκφράσεις «βασίλειά τῶν οὐρανῶν» καὶ «βασίλειά τοῦ Θεοῦ» (Ματθ. 12,28. 13,24 ἐξ. 31 ἐξ., 33. Μάρκ. 9,1. Λουκ. 13,18 ἐξ. κλπ.). Ὁ δὲ ἀπόστολος Παῦλος παριστᾷ τὴν Ἐκκλησίαν καὶ ὡς «σῶμα Χριστοῦ» (Ῥωμ. 12, 4-5. Α' Κορ. 12,12-13. 20. 27-28. Ἐφ. 1,22-23. 5,23. Κολ. 1, 18.24), ὡς ὁψόμεθα¹. Γενικῶς ἐν τῇ Κ. Διαθήκῃ ὁ ὅρος «Ἐκκλησία» σημαίνει τὴν σύναξιν ἢ τὸ ἄθροισμα τῶν εἰς Χριστὸν πιστευόντων καὶ «συνερχομένων ἐν ἐκκλησίᾳ» (Α' Κορ. 11,18), καὶ δὴ εἶτε ἐν «τῇ κατ' οἶκον ἐκκλησίᾳ», ὡς τοῦ Ἀκύλα καὶ τῆς Πρισκίλλης (Α' Κορ. 16,19), τοῦ Φιλήμονος (Φιλήμ. 2), τοῦ Νυμφᾶ (Κολ. 4,15) κλπ., εἶτε ἐν τῇ ἐκκλησίᾳ πόλεως τινος, ὡς τῶν Ἱεροσολύμων (Πράξ. 8,1), τῆς Ἀντιοχείας (Πράξ. 13,1), τῆς Ἐφέσου (Ἐφ. 1,1), τῆς Θεσσαλονίκης (Α' Θεσ. 1,1. Β' Θεσ. 1,1), τῆς Κορίνθου (Α' Κορ. 1,1. Β' Κορ. 1,1), τῆς Ῥώμης (Ῥωμ. 1,6) κλπ. (πρβλ. καὶ Πράξ. 5, 11.22. 14,23. 20,17. Φιλιπ. 1,1. Κολ. 1,1. Ἀποκ. 1,11), εἶτε ἐν τῇ ἐκκλησίᾳ ἐπαρχίας ἢ χώρας τινός, ὡς τῆς Ἰουδαίας (Γαλ. 1,22. Α' Θεσ. 2,14), τῆς Γαλιλαίας καὶ Σαμαρείας (Πράξ. 9,31), τῆς Γαλατίας (Α' Κορ. 16,1), τῆς Ἀσίας (Α' Κορ. 16,19), τῆς Μακεδονίας (Β' Κορ. 8,1) κλπ. Εἰδικώτερον δυνάμεθα νὰ διακρίνωμεν τρία εἶδη συνάξεων τοῦ λαοῦ, ἥτοι πρῶτον ἐν «ἐννόμῳ ἐκκλησίᾳ» (Πράξ. 19,39), δεύτερον ἐν «συγκεχυμένη ἐκκλησίᾳ» (Πράξ. 19,32) καὶ τρίτον ἐν «πανηγύρει ἐκκλησίᾳ» (Ἐβρ. 12, 23), ἐν ἧ ὁ λαὸς τοῦ Θεοῦ συνέρχεται πρὸς τέλεσιν τῆς θείας Εὐχαριστίας. Κυρίως ἐν τῇ τελευταίᾳ ταύτῃ περιπτώσει οἱ χριστιανοὶ αἰσθάνονται, ὅτι ἀποτελοῦσιν «ἐκκλησίαν», ὅταν δῆλα δὴ συνέρχωνται εἰς ἐόρτιον σύναξιν πρὸς τέλεσιν τῆς θείας Εὐχαριστίας, ὡς «τὸ ἐν Θεῷ πλήθος»², ὡς ὁ νέος «λαὸς τοῦ Θεοῦ ὁ

1. Πρβλ. A. Wikenhauser, Die Kirche als der mystische Leib Christi, Münster 1940², σ. 130-143. L. Cerfaux, μν. ε. σ. 201-218. S. Tromp, Corpus Christi quod est Ecclesia. I. Introductio generalis. Romae 1946², σ. 75-86.

2. Ἰγνατίου Ἀντιοχείας, Πράξ. 8,2. Πρβλ. καὶ Σμυρν. 8,2 καὶ Μαγν. 6,1. Πρβλ. καὶ Κλήμεντος Ἀλεξανδρέως, Σμυρν. 7,5. ΡΟ 9,407: «Ὁς γὰρ νῦν τὸν τόπον, ἀλλὰ τὸ ἄθροισμα τῶν ἐκλεκτῶν Ἐκκλησίαν καλῶ».

ἅγιος», ὁ τῆς Κ. Διαθήκης, κληρονόμος καὶ συνεχιστῆς τοῦ παλαιοῦ λαοῦ τοῦ Θεοῦ, τοῦ τῆς Π. Διαθήκης, ἐξ ἧς διὰ τοῦτο παρέλαβε καὶ ἡ Κ. Διαθήκη τὸν ὄρον («ἐκκλησία»). Ἡ ἐόρτιος αὕτη εὐχαριστιακὴ σύναξις τῶν χριστιανῶν βιοῦται ὑπ' αὐτῶν ὡς ἀληθῆς «πανήγουρις», εἰς ἣν συμμετέχουσιν οἱ ἐπὶ τῆς γῆς καὶ οἱ ἐν οὐρανῷ ἅγιοι μετὰ τῶν ἀγγέλων, ὑπὸ τελετάρχην αὐτὸν τὸν Χριστὸν ὡς θύτην ἅμα καὶ θῦμα¹, λαμβανομένου ὑπ' ὄψιν ὅτι εἶναι «εἰκὼν τῆς οὐρανόθεν Ἐκκλησίας ἢ ἐπίγειος»². Πρὸς τούτοις ὁ ὄρος οὗτος («ἐκκλησία») δηλοῖ καὶ τὴν μίαν «Καθολικὴν Ἐκκλησίαν», τὴν ἀπανταχοῦ τῆς οἰκουμένης διαδεδομένην καὶ ἐκ τῶν διαφόρων τοπικῶν («Ἐκκλησιῶν τοῦ Θεοῦ») συναποτελουμένην (Α' Κορ. 10,32. 12,28. 11,16. 15,9. Γαλ. 1,13, Φιλιπ. 3,6. Ματθ. 16,18. Ἐφ. 1,22. 3,10.21. 5,23-25.27.29.32. Κολ. 1,18.24). Καὶ τὴν καθ' ὅλου Ἐκκλησίαν ἐθεωρεῖτο ὡς ἐκπροσωποῦσα πᾶσα τοπικὴ Ἐκκλησία (Α' Κορ. 1,2. Β' Κορ. 1,1. Κολ. 4,15 ἐξ. Ῥωμ. 16,1). Τέλος παρ' ἡμῖν ἐπεκράτησε νὰ σημαίνῃ κοινῶς ὁ ὄρος («ἐκκλησία») καὶ τὸν ἱερὸν νόον, ἐν ᾧ τελεῖται ἡ ὀρθόδοξος λατρεία³.

Περαιτέρω εἶναι γνωστὸν ἱστορικῶς, ὅτι ἐν ἀρχῇ ὁ ὄρος «Ἐκκλησία» ἀπεδόθη εἰς τὴν ἐν Ἱεροσολύμοις συγκροτηθεῖσαν τὸ πρῶτον Ἐκκλησίαν τοῦ Χριστοῦ, ἥτις ἀπέβη οὕτως ἡ μήτηρ πασῶν τῶν ἄλλων Ἐκκλησιῶν, αἵτινες ἀπὸ τῆς τῶν Ἱεροσολύμων ἔλαβον τὴν ἑαυτῶν ὀνομασίαν. Πράγματι καὶ αἱ ἄλλαι ἔξω τῶν Ἱεροσολύμων ἰδρυόμεναι κατὰ τόπους χριστιανικαὶ κοινότητες προσελάμβανον τὴν αὐτὴν ὀνομασίαν «ἐκκλησία», ὡς ἀνήκουσαι εἰς τὴν ἀπὸ τῶν Ἱεροσολύμων ἀρξαμένην νὰ κατακτᾷ τὸν κόσμον Καθολικὴν Ἐκκλησίαν. Καὶ ἐν συνεχείᾳ ἐν τῇ Ἱερᾷ Παραδόσει ἐκλήθη, ἐπὶ τῇ βάσει τῶν ἀνωτέρω εἰρημένων, ὑπὸ τῶν ἱερῶν Πατέρων ἡ Ἐκκλησία ὑπὸ παρεμφερῆ ἔννοιαν: «διὰ τὸ πάντα

1. Πρβλ. καὶ F. Kattenbusch, Der Quellort der Kirchenidee. Ἐν Festgabe A. von Harnack. Tübingen 1924, σ. 170-172.

2. Κλήμεντος Ἀλεξανδρέως, Στρωμ. 4,8, PG 8, 1277.

3. Βλέπ. γενικώτερον καὶ J. G. Campbell, The origin and meaning of the christian use of the word ekklesia, ἐν «The Journal of Theological Studies» (1948) 130 ἐξ.

ἐκκαλεῖσθαι καὶ ὁμοῦ συνάγειν»¹ τοὺς εἰς τὸν Χριστὸν πιστεύοντας καὶ κοινωνίαν πνευματικὴν ἀποτελοῦντας, οὕτως ὥστε «ἐν τῷ πλήθει τῶν πιστῶν ἢ Ἐκκλησία»². Ἐννοεῖται, ὅτι οἱ Πατέρες ἐκάλεσαν αὐτὴν Ἐκκλησίαν, «ὅτι οὐκ ἀφ' ἑαυτῆς αὕτη συνήχθη, ἀλλ' ἄλλος ταύτην εἰς τοῦτο ἐκάλεσεν, ὅς ἐστιν ὁ εἷς ἐν Τριάδι Θεός»³. Τοῦτο στηρίζεται πρὸ πάντων ἐπὶ τοῦ ἀποστόλου Παύλου, ὁμιλοῦντος συνήθως περὶ «τῆς Ἐκκλησίας τοῦ Θεοῦ» ἢ «τοῦ Χριστοῦ» ἢ «ἐν Χριστῷ» (Ῥωμ. 16,16. Α' Κορ. 1,2. 10,32. 11,16.22. 15,9. Β' Κορ. 1,1. Γαλ. 1,13.22. Α' Θεσ. 2,14. Β' Θεσ. 1,4. Α' Τιμ. 3,5.15. Πράξ. 20,28). Ὁμοίως ἢ ἀρχέγονος Ἐκκλησία ἐχρησιμοποίει, ἐκτὸς τοῦ ὅρου «ἐκκλησία», καὶ πολλοὺς ἄλλους χαρακτηρισμοὺς αὐτῆς, ὡς «σῶμα τοῦ Χριστοῦ», «βασιλεία τοῦ Θεοῦ» ἢ «τῶν οὐρανῶν», «λαὸς τοῦ Θεοῦ», «μαθηταί», «πιστοί», «ἄγιοι», «ἐκλεκτοί», «ἀδελφοί» κλπ.⁴. Ἡ δὲ συνεχίζουσα ἐκείνην Ὁρθόδοξος Καθολικὴ Ἐκκλησία χρησιμοποιοεῖ νῦν ἐν τῇ θείᾳ λατρείᾳ αὐτῆς τοὺς χαρακτηρισμοὺς: «Ἐκκλησία τοῦ Θεοῦ», «Ἐκκλησία τοῦ Χριστοῦ», «βασιλεία τοῦ Χριστοῦ», «οὐράνιος βασιλεία», «ἄνω βασιλεία», «βασιλεία», «Χριστοῦ ἱατροῦ», «Ἐκκλησία τῶν πρωτοτόκων», «ἄνω Ἱερουσαλήμ», «νέα Ἱερουσαλήμ», «μυστικὴ Σιών», «Σιών ἢ καινὴ ἢ νέα», «ἄνω Σιών», «λαὸς τοῦ Θεοῦ», «λαὸς ἅγιος», «καινὸς καὶ θεῖος λαός», «θεῖος λαός», «λαὸς τῶν ἐθνῶν», «νέος Ἰσραήλ», «νῦν Ἰσραήλ», «δῆμος Ὁρθοδόξων», «νύμφη», «νυμφών», «οὐράνιος νυμφών», «παστάς», «ποιμνὴ», «λογικὴ ποιμνὴ», «καινὴ κτίσις», «ἀμπελὼν ἢ ἀμπελος», «κληρονομία» (τοῦ Θεοῦ),

1. Κυρίλλου Ἱεροσολύμων, Κατήχ. 18,24, PG 38, 4044. Μ. Ἀθ. α. ν. α. σίου, Ῥήσεις καὶ ἐρμηνεῖαι παραβολῶν 37, PG 28, 724.

2. Ἰωάννου Χρυσόστομου, Ὁμιλ. πρὸ τῆς ἐξορίας 2, PG 52,429. Πρβλ. καὶ εἰς Ψαλμ. 149,1, PG 55, 493.

3. Μητροφάνου Κριτοπούλου, Ὁμολογ. 7, παρὰ Ἰω. Καμίρη. Τὰ δογματικὰ καὶ συμβολικὰ μνημεῖα τῆς Ὁρθοδόξου Καθολικῆς Ἐκκλησίας, Graz 1968, τ. II², σ. 608.

4. Πρβλ. καὶ Α. Harnack, Die Mission und Ausbreitung des Christentums in den ersten drei Jahrhunderten, 4 ed., 1924 ἐξ. Α. Wikenhauser, μν. ἔ. σ. 1 ἐξ., 130 ἐξ.

«κλήρος» καὶ ἄλλα¹. Πρὸς τούτοις εἰδικώτερον οἱ Ἀποστολικοὶ Πατέρες μετὰ τῶν μετ' αὐτοὺς Πατέρων γράφουσιν: «ἡ Ἐκκλησία τοῦ Θεοῦ» ἢ «ἡ Ἐκκλησία Θεοῦ Πατρὸς καὶ Κυρίου (ἢ τοῦ ἡγαπημένου) Ἰησοῦ Χριστοῦ» ἢ «ἡ Ἐκκλησία τοῦ Χριστοῦ» κλπ². Ἡ προσθήκη αὕτη «τοῦ Θεοῦ» ἢ «τοῦ Χριστοῦ» δεικνύει τὸν ἀποκλειστικῶς χριστιανικὸν χαρακτῆρα τῆς Ἐκκλησίας, ἐν ἀντιδιαστολῇ πρὸς πάντα ἄλλον καὶ δὴ τὸν πολιτικὸν χαρακτῆρα τῶν συνελεύσεων τοῦ λαοῦ ἐν τῇ ἀρχαιότητι.

Ὀνομάζεται δὲ οὕτω καὶ εἶναι ὄντως «Ἐκκλησία Θεοῦ», διότι ὑπ' αὐτοῦ τοῦ Τριαδικοῦ Θεοῦ ἐδημιουργήθη καὶ εἰς αὐτὸν ἀνήκει, οἶονεὶ ὡς ἰδιοκτησία αὐτοῦ, οὔσα ἢ ἀπαρχὴ τῆς ἐπιφανείας τῆς βασιλείας τοῦ Θεοῦ ἐπὶ τῆς γῆς. Ἀλλὰ καὶ ἐτυμολογικῶς ὁ ὅρος Ἐκκλησία περιλαμβάνει τὴν ἐκλογὴν καὶ κλήσιν τῶν πιστευόντων εἰς τὴν βασιλείαν τοῦ Θεοῦ, ἥτοι τὴν Ἐκκλησίαν του, οὕτως ὥστε τὰ μέλη αὐτῆς ἀποτελοῦσι τὸν νέον καὶ ἀληθῆ «Ἰσραὴλ τοῦ Θεοῦ» (Γαλ. 6,16), τὸν «λαὸν τοῦ Θεοῦ», τὸ «ἐκλεκτὸν γένος» καὶ τὸ «ἅγιον ἔθνος» (Α' Πέτρ. 2, 9-10) τῆς «Καινῆς Διαθήκης» (Α' Κορ. 11,25. Β' Κορ. 3,6). Τοιοῦτοτρόπως ἀπετελέσθη ἡ Ἐκκλησία τῆς Καινῆς Διαθήκης ἀπὸ τὸ εὐσεβὲς «κατάλειμμα» καὶ «ἐκλεκτὸν κατάλοιπον» τοῦ Ἰουδαϊκοῦ λαοῦ (Ῥωμ. 9,27), τὸ «λειμμα κατ' ἐκλογὴν χάριτος» (Ῥωμ. 11,5) καὶ τοὺς κατὰ κλήσιν Θεοῦ εὐσεβεῖς καὶ δικαίους ἔθνικούς, ἐμφανισθεῖσα ὡς «κοινωνία Ἰησοῦ Χριστοῦ, τοῦ Κυρίου ἡμῶν» (Α' Κορ. 1,9), κοινωνία Θεοῦ καὶ ἀνθρώπων, τὰ μέλη τῆς ὁποίας ἀποτελοῦσι τὸν μεσσιανικὸν λαὸν τοῦ Θεοῦ, τὸν πορευόμενον πρὸς τὴν «ἄνω Ἱερουσαλήμ», συνδέονται δὲ τόσον στενῶς πρὸς τὸν Χριστὸν καὶ πρὸς ἀλλήλα (Α' Κορ. 12,12), ὥστε διὰ τῆς δυνάμεως τοῦ Ἁγίου Πνεύματος συγκροτοῦσιν ἐν σῶμα, τὸ «σῶμα τοῦ Χριστοῦ». Δι' ὃ καὶ ὁ ἀπόστολος Παῦλος εὐλόγως ὀμιλεῖ περὶ «τοῦ σώματος τοῦ Χριστοῦ, ὃ ἐστὶν ἡ Ἐκκλησία», καὶ «αὐτός

1. Τῶν ἀνωτέρω καὶ ἄλλων ὁμοίων χαρακτηρισμῶν τῆς Ἐκκλησίας βρῖθουσι τὰ ὀρθόδοξα λειτουργικὰ βιβλία.

2. Ἐπιγραφαι ἐπιστολῶν Κλήμεντος Α' Κορινθ., Ἰγνατίου Φιλαδ. καὶ Σμυρν., Πολυκάρπου Φιλιπ. καὶ Μαρτυρίου αὐτοῦ κλπ.

ἐστὶν ἡ κεφαλὴ τοῦ σώματος τῆς Ἐκκλησίας» (Κολ. 1,24.18), σῶμα τὸ ὁποῖον ὡς «κοινωνία τῶν ἁγίων» περιλαμβάνει τό τε ἐπίγειον καὶ τὸ οὐράνιον τμήμα τῆς μιᾶς καὶ ἐνιαίας Ἐκκλησίας, τὴν τε στρατευομένην καὶ τὴν θριαμβεύουσαν μετὰ τῶν ἀγγέλων καὶ τῶν ἁγίων Ἐκκλησίαν. Οὕτως, ἄρα, ἡ Ἐκκλησία εἶναι ἡ πρώτη προσφιλὴς δημιουργία τοῦ Τριαδικοῦ Θεοῦ, περιέλαβε δὲ ἐν τοῖς κόλποις τῆς τὸν μετέπειτα δημιουργηθέντα κόσμον τῶν ἀγγέλων καὶ τῶν ἀνθρώπων καὶ ἀνεκαινίσθη ἐν τῷ πληρώματι τοῦ χρόνου ὑπὸ τοῦ ἐνανθρωπήσαντος Υἱοῦ τοῦ Θεοῦ.

Ἐκ τῶν ἀνωτέρω δύναται νὰ ἐννοηθῇ καὶ διατι δὲν δύναται νὰ δοθῇ πλήρης καὶ τέλειος ὀρισμὸς τῆς Ἐκκλησίας καὶ ἀκριβῆς προσδιορισμὸς τῆς φύσεως καὶ οὐσίας αὐτῆς, καθ' ὅσον εἶναι ἀκατάληπτον ὑπὸ τοῦ ἀνθρωπίνου νοῦ τὸ μυστήριον τῆς Ἐκκλησίας, τὸ ὁποῖον, συνηνωμένον μετὰ τοῦ μυστηρίου τοῦ Χριστοῦ, ἦτο, ὡς εἶδομεν, σεισηγμένον καὶ ἀποκεκρυμμένον ἐν τῷ Θεῷ, μὴ γνωρισθὲν «ἐν ἐτέραις γενεαῖς τοῖς υἱοῖς τῶν ἀνθρώπων», ἀλλ' «ὅτε ἤλθε τὸ πλήρωμα τοῦ χρόνου» ἀποκαλυφθὲν αὐτοῖς ἐν καὶ ὑπὸ τοῦ σαρκωθέντος Θεοῦ Λόγου (Ἐφ. 3,5.9.10. Γαλ. 4,4). Ἄρα μόνον ἐν τῷ μυστηρίῳ τοῦ Χριστοῦ, τοῦ αἰωνίως ὄντος ἐν τοῖς κόλποις τοῦ Πατρὸς, δύναται πῶς νὰ νοηθῇ καὶ τὸ μυστήριον τῆς Ἐκκλησίας, ὡς ἀποτελοῦν οἶονεὶ μέρος ἐκείνου ἀναπόσπαστον, καθὼς ἀκριβῶς ἀναποσπᾶστος καὶ αἰωνίως εἶναι ἠνωμένη ἡ Ἐκκλησία μετὰ τοῦ Χριστοῦ, ὡς τὸ σῶμα αὐτοῦ μετὰ τῆς θείας κεφαλῆς του. Διὰ τοῦτο χαρακτηρίζεται ὑπὸ τῶν Πατέρων «μέγα μυστήριον», τοσοῦτω μᾶλλον ὅσω ἡ κεφαλὴ αὐτῆς εἶναι «ὑπερέκεινα πάσης γνώσεώς τε ἢ καταλήψεως... ἄφραστός τε καὶ ἀνεκλάλητος καὶ ἀνεκδιήγητος»¹.

1. Γρηγορίου Νύσσης, Περὶ τελειότητος, PG 46, 269.

Η ΑΡΧΗ ΚΑΙ Η ΑΠΟΚΑΛΥΨΙΣ ΤΗΣ ΕΚΚΛΗΣΙΑΣ

Ἐπομένως ἡ Ἐκκλησία εἶναι τὸ σῶμα τοῦ Χριστοῦ καὶ αὐτὸς εἶναι ἡ κεφαλὴ αὐτῆς, ἄρα εἶναι αὕτη ἠνωμένη μετὰ τοῦ αἰωνίου Λόγου τοῦ Θεοῦ, οὕτω δὲ ἔχει ἐν αὐτῷ καὶ δι' αὐτοῦ αἰωνίαν ὑπαρξιν. Ἐπειδὴ δηλονότι προὔπηρχεν ὁ Χριστός, προὔπηρχε σὺν αὐτῷ καὶ ἡ Ἐκκλησία ὡς «σῶμα Χριστοῦ». Συνεπῶς ἡ ἀρχὴ αὐτῆς ἀνάγεται ἀπέριωτος πρὸ καὶ πέραν τῆς ἀνθρωπίνης ἱστορίας, ἀπολλυμένη εἰς τὰ ἀνεξιχνίαστα καὶ ἀδιανόητα βάθη τῆς αἰωνιότητος. Τοιοῦτοτρόπως προὔπηρχεν ἐξ αἰδίου ἡ Ἐκκλησία, οἶονει κεκρυμμένη ἐν τῷ Θεῷ Λόγῳ, ὡς τὸ πρὸ τῶν αἰῶνων ἀπόκρυφον μυστήριον, τὸ ὁποῖον ἦτο ἀποκεκρυμμένον ἀπὸ τῶν αἰῶνων. Προὔπηρχε προαιωνίως ἐν τῇ σκέψει καὶ τῇ βουλή καὶ τῇ προθέσει τοῦ Θεοῦ ἢ, κατὰ τὸν Ἑρμᾶν, «ἐν τῇ σοφίᾳ καὶ τῇ προνοίᾳ» τοῦ Θεοῦ, ὡς «πνευματικὴ» Ἐκκλησία¹, ἔχουσα νοητὴν ὑπαρξιν. Διότι προαιωνίως συνέλαβεν ὁ Θεὸς ἐν τῷ νῷ καὶ τῇ βουλήσει αὐτοῦ τὸ σχέδιον καὶ τὴν «οἰκονομίαν» τῆς Ἐκκλησίας, ὁμοῦ μετὰ τῆς περὶ σωτηρίας τοῦ κόσμου προαιωνίου βουλήσ καὶ οἰκονομίας αὐτοῦ διὰ τοῦ Χριστοῦ ἀκριβῶς ἐν τῇ Ἐκκλησίᾳ καὶ διὰ τῆς Ἐκκλησίας. Διὰ τοῦτο ὁ Μ. Ἀθανάσιος διδάσκει, ὅτι ἡ Ἐκκλησία «πρότερον κτισθεῖσα, μετὰ ταῦτα γεννᾶται ἐκ Θεοῦ»². Τοιοῦτοτρόπως ἡ περὶ Ἐκκλησίας αἰωνία ἰδέα καὶ βουλὴ τοῦ Θεοῦ εἶναι συνηνωμένη μετὰ τῆς ἐπίσης αἰωνίας θείας βουλήσ περὶ τῆς δημιουργίας τοῦ κόσμου καὶ τῆς σωτηρίας αὐτοῦ διὰ τοῦ μονογενοῦς Υἱοῦ τοῦ Θεοῦ. Ἐπομένως ἡ Ἐκκλησία, περιληφθεῖσα ἐν τῇ αἰωνίῳ περὶ δημιουργίας

1. Ἑρμᾶ, Ποιμὴν, Ὅρασις I, 3,4.

2. Μ. Ἀθανασίου, Περὶ τῆς ἐνσάρκου ἐπιφανείας τοῦ Θεοῦ Λόγου καὶ κατὰ Ἀρειανῶν 12, PG 26,1004.

καὶ σωτηρίας τοῦ κόσμου θεία βουλῇ καὶ εὐδοκίᾳ, προϋπῆρχε πάντοτε ἐν τῷ ἀνάρχως προϋπάρχοντι αἰωνίῳ Λόγῳ καὶ Υἱῷ τοῦ Θεοῦ, ἀποκαλυφθεῖσα διὰ τῆς δημιουργίας πρότερον μὲν τῶν ἀγγέλων ἐν τῷ οὐρανῷ, βραδύτερον δὲ τῶν ἀνθρώπων ἐπὶ τῆς γῆς, τέλος δὲ ἐτελειώθη διὰ τῆς ἐνανθρωπήσεως, τοῦ θανάτου καὶ τῆς ἀναστάσεως τοῦ Χριστοῦ καὶ τῆς κατὰ τὴν Πεντηκοστὴν ἀποστολῆς ὑπ' αὐτοῦ τοῦ Ἀγίου Πνεύματος ἐπ' αὐτήν¹.

Κατὰ ταῦτα ἡ ἀρχὴ καὶ ἡ ρίζα τῆς Ἐκκλησίας εὐρηται ἐν τῷ Θεῷ καὶ οὐχὶ ἐν τοῖς ἀνθρώποις. Ἡ ἀρχὴ καὶ προέλευσις αὐτῆς εἶναι θεία καὶ ὑπερφυσικὴ καὶ οὐράνιος, οὐχὶ δὲ ἀνθρωπίνη καὶ φυσικὴ καὶ ἐπίγειος. Ἡ Ἐκκλησία εἶναι αὕτη ἡ βασιλεία τοῦ Θεοῦ, καὶ δὴ ἡ ἐπὶ τῆς γῆς ἐπιφάνεια καὶ ἡ ἀπαρχὴ τῆς ἐπικρατήσεως αὐτῆς ἐν τῷ κόσμῳ, καὶ ἐπομένως αὕτη «οὐκ ἔστιν ἐκ τοῦ κόσμου τούτου» (Ἰωάν. 18,36), ἀλλ', ὡς ἐλέχθη, ἀποτελεῖ μυστήριον μέγα, προαιώνιον καὶ «ἀποκεκρυμμένον». Ὡστε ἡ Ἐκκλησία προέρχεται ἐκ τῶν ἄνω, ἤτοι ἀπὸ τοῦ Τριαδικοῦ Θεοῦ, καὶ οὐχὶ ἐκ τῶν κάτω, δῆλα δὴ ἀπὸ τῶν ἀνθρώπων. Τὴν Ἐκκλησίαν «ἔφηξεν ὁ Κύριος καὶ οὐκ ἄνθρωπος» (Ἐβρ. 8,

1. Εἰδικώτερον ὡς πρὸς τὴν πρώτην φάσιν τῆς Ἐκκλησίας βλέπ. καὶ U. V a l e s k e, *Votum Ecclesiae*, München 1962, I Teil, σ. 34-35: «Am treuesten hatte die Orthodoxe Kirche das Wissen um die «himmlische Kirche» gehütet, für die die Kirche bereits das Herniedersteigen des himmlischen Jerusalem ist (J. Tyciak, *Von ostchristlicher Kirchenauffassung*, ἐν «Theologie und Glaube» 32 (1940) 144f., 149ff., 151; vgl. ferner die Hinweise auf Solowjew und Bulgakow)... Katholische Exegese stellte fest, «dass die Kirche nach dem Zeugnis des Epheserbriefes nicht allein eine irdische Existenzweise» besitze, «sondern auch eine himmlisch-pneumatische», dass sie für die ersten Generationen «ein Herabkommen der himmlischen Welt auf die Erde» war (Y. Congar), dass sie «zwischen der irdischen und der himmlischen Polis ihre Existenz» habe (E. Peterson)... Aber auch von der evangelischen Exegese ist der Charakter der Kirche als einer «himmlischen Grösse, der gegenüber alle irdisch-historisch-individuellen Wertungen versagen» wieder entdeckt worden (E. Käsemann etc.). Πρβλ. καὶ G. E i c h h o l z, *Der Ursprung der Kirche*, ἐν «Evangelische Theologie» 4 (1937) 255: «Die Kirche hat ihren Ursprung in einem unbegreiflichen Vorher aller Geschichte: in dem Vorher des göttlichen Wohlgefallens...». Εἰδικῶς περὶ τῆς Ὁρθόδοξου Ἐκκλησίας καὶ ὁ V. W a r n a c h διαπιστοῦ, ὅτι «insbesondere zeigt die östliche Theologie eine Vorliebe für die «himmlische Kirche», die bei Solowjew (*Monarchia S. Petri 610-613*) und Bulgakow (*Wisdom of God 199-220*) mit der geschaffenen Sophia gleichgesetzt wird». (H. Schlier = V. Warnach, *Die Kirche im Epheserbrief*, Münster 1949, σ. 75, σημ. 117).

2), ἣ «ἔκτισεν» αὐτὴν ὁ Πατὴρ δι' Ὑιοῦ ἐν Ἀγίῳ Πνεύματι, ὡς τὴν πρώτην καὶ σπουδαιότατην καὶ προσφιλεστάτην κτίσιν καὶ δημιουργίαν του. Ἐπομένως τῆς Ἐκκλησίας εἶναι «τεχνίτης καὶ δημιουργὸς ὁ Θεός» (Ἐβρ. 11,10). Οὕτως ἔχομεν τὴν τῶν πάντων — καὶ ἄρα καὶ τῆς Ἐκκλησίας καὶ τῆς δι' αὐτῆς σωτηρίας — «ἀρχὴν μὲν ἀπὸ τοῦ Πατρὸς, τὴν πρόθεσιν, τὴν βουλήν, τὴν πρώτην ὁρμήν, τὴν δὲ διὰ τῶν ἔργων ἐκπλήρωσιν διὰ τοῦ Χριστοῦ»¹. Συνωδᾷ τῇ ἀγιογραφικῇ ταύτῃ διδασκαλίᾳ διδάσκει καὶ ἡ Ἱερὰ Παράδοσις διὰ τῶν ἀγίων Πατέρων, ὅτι «ὁ Θεὸς ἔπηξε» τὴν Ἐκκλησίαν, «καὶ οὐκ ἄνθρωπος»², οὕτως ὥστε δὲν προῆλθεν αὐτὴ ἐξ ἀνθρώπων, οὐδὲ δι' ἀνθρώπων, ἀλλ' εἶναι θείας ἀρχῆς καὶ προελεύσεως, ἐντεῦθεν δὲ καὶ αὐτὸς ὁ Κύριος ἐβεβαίωσεν, ὅτι αὐτὴ «οὐκ ἔστιν ἐκ τοῦ κόσμου τούτου» (Ἰωάν. 18,36), ὡς προεῖρηται.

Ἡ ἀρχὴ δὲ τῆς Ἐκκλησίας ἀπόλλυται εἰς τὰ σικοτεινὰ καὶ ἀνεξιχνίαστα βάθη τῶν αἰώνων καὶ τῶν χιλιετηρίδων πρὸ τῆς θείας ἐνανθρωπήσεως, καθ' ὅτι ἡ Ἐκκλησία ἀποτελεῖ μετὰ τοῦ Χριστοῦ «μυστήριον ἀποκεκρυμμένον ἀπὸ τῶν αἰώνων ἐν τῷ Θεῷ» (Ἐφ. 3,9), ἀπεκαλύφθη δ' ὅμως αὐτὴ εἰς τὸν κόσμον ἐν τῷ πληρώματι τοῦ χρόνου ὡς «σῶμα Χριστοῦ» διὰ τῆς Κ. Διαθήκης καὶ μάλιστα τῶν ἐπιστολῶν τοῦ ἀποστόλου Παύλου πρὸς Ῥωμαίους, Α' Κορινθίους, Ἐφεσίους καὶ Κολοσσαεῖς. Κατὰ συνέπειαν ἔχει ἡ Ἐκκλησία διπλὴν ὑπαρξίν, οὐράνιον καὶ ἐπίγειον, διέγραψε δὲ τὴν τροχιάν της ἀπὸ τοῦ οὐρανοῦ πρὸς τὴν γῆν καὶ ἐκ ταύτης πάλιν πρὸς τὸν οὐρανόν, ἔνθα κατευθύνει τὰ πιστὰ καὶ ἅγια μέλη της, αὐτὴ οὔσα ἔξω καὶ ὑπεράνω χρόνου καὶ χώρου. Ἡ ἀρχὴ αὐτῆς, ἄρα, εἶναι προχρονικὴ καὶ προϊστορικὴ, ὑπερφυσικὴ καὶ ὑπερκόσμιος³,

1. Ἰωάννου Χρυσοστόμου, Εἰς Ἐφεσ. ὁμιλ. 1,4, PG 62,15.

2. Ἰωάννου Χρυσοστόμου, Ὁμιλ. πρὸ τῆς ἐξορίας 1, PG 52, 429. Γρηγορίου Ναζιανζηνοῦ, Λόγ. 19,8, PG 35, 1052. Γρηγορίου Νύσσης, Εἰς τὴν Ὑπαπαντὴν τοῦ Κυρίου, PG 46, 1165.

3. Βλέπ. καὶ H. Schlier — V. Warnach, μν. ἔ. σ. 33, ἔνθα ὁ V. Warnach ἐκ τῆς ἐρμηνείας τῆς ἐπιστολῆς τοῦ Παύλου πρὸς Ἐφεσίους καταλήγει εἰς τὸ συμπέρασμα, «dass die Kirche nach dem Zeugnis des Eph. nicht allein eine irdische Existenzweise besitzt, sondern auch eine himmlisch — pneumatische, sie gehört wie die Geistermächte auch in den Bereich der ἐπουράνια als der pneumatischen Wir-

ἀλλ' ὅμως εἰσῆλθε διὰ τῆς δημιουργίας τοῦ κόσμου εἰς τὴν ἱστορίαν τῆς ἀνθρωπότητος καὶ εἶτα ἐτελειώθη διὰ τῆς ἐνανθρωπήσεως, τοῦ θανάτου καὶ τῆς ἀναστάσεως τοῦ Χριστοῦ.

Κατὰ ταῦτα ἡ Ἐκκλησία ἐξ αἰδίου μὲν συμπεριελήφθη ἐν τῇ σοφίᾳ καὶ βουλῇ καὶ προθέσει τοῦ Θεοῦ, ἣ ἐν τῇ «προνοίᾳ»¹ καὶ τῷ «βουλήματι»² τοῦ Θεοῦ, οὕτω δὲ δυνάμεθα νὰ ὀμιλῶμεν περὶ τῆς θείας ἀρχῆς αὐτῆς «πρὸ καταβολῆς κόσμου»: εἶτα δὲ ἀποκαλύπτεται ἡ σύστασις τῆς Ἐκκλησίας ὡς «πνευματικῆς» ἢ «νοητῆς» ἀπὸ καταβολῆς τοῦ πνευματικοῦ κόσμου διὰ τῆς δημιουργίας τῶν ἀγγέλων, περιλαβούσης αὐτοὺς ἐν τοῖς κόλποις αὐτῆς ἐν τῇ προϋπάρξει της ὡς πνευματικῆς, συνηνωμένης μετὰ τοῦ προϋπάρχοντος Χριστοῦ· μετὰ ταῦτα δὲ μετεφυτεύθη καὶ ἐπὶ τῆς γῆς κατὰ τὴν δημιουργίαν τῶν πρώτων ἀνθρώπων, οὓς περι-

klichkeitssphäre. Dies tritt uns besonders deutlich 3,9 f. entgegen, wo sie, gleichsam personifiziert, mit der σοφία τοῦ Θεοῦ in engen Zusammenhang gebracht wird. Auch nach dem Prooimion des Briefes (1,3-14), das die gesamte Schöpfung — und Heilsgeschichte vom ewigen Ratschluss Gottes her betrachtet, muss die Kirche als ursprungshaft himmlische Wirklichkeit verstanden werden, die «von oben» stammt (vgl. 1,21-23; 5,25; Gal. 4,26; Hebr. 12,22; Apok. 21,2; auch 14,1; Is. 52,1:61,10). Als solcher wird man ihr eine gewisse Vorweltlichkeit oder «Präexistenz» zuschreiben müssen... Die «Präexistenz» der Kirche soll also ihre seinshafte Erhabenheit über die zeitliche Begrenzung zum Ausdruck bringen, besagt also zunächst nichts anderes als, dass sie «himmlischen» Ursprungs ist und damit überzeitlichen Charakter trägt).

1. Ἐρμῆ, Ποιμήν, Ὅρασις I, 3,4.

2. Κλήμεντος Ἀλεξανδρέως, Παιδαγ. 1,6, PG 8, 281. Βιβλιοθήκη Ἑλλήνων Πατέρων καὶ Ἐκκλησιαστικῶν Συγγραφέων (BEP.) 7, 92. Σημειωτέον ἐνταῦθα, ὅτι τὴν ἀρχαιοτάτην ταύτην χριστιανικὴν πίστιν συμμερίζεται καὶ ἡ πλειονότης τῶν συγχρόνων θεολόγων, ὧν τινὰς ἀνεφέραμεν καὶ ἀνωτέρω σ. 512, ὑποσ. 1. Οὕτω «die Mehrzahl der Theologen lehrt die «ideelle Präexistenz» der Kirche, d.h. «ein Vorherbestehen in den Gedanken Gottes»: «Die Kirche hat einen Vorrang in den Gedanken Gottes, ein logisches Vorher und eine Betonung in der Ordnung der Werte, da ihretwegen das Weltall erschaffen wird. Das Vorhandensein der Kirche ist zugleich Vorherbestimmung (J. Beumer). Wir treten also in den Problemkreis der Prädestination ein: «Letzter Grund für die Heiligkeit der Kirche ist die göttliche Berufung, die von Ewigkeit her die Gemeinde Gottes schon konstituiert hat... Die Kirche ist also heilig durch ihren Ursprung in Gott, wo sie seit Ewigkeit existiert als die Idee der durch die freie Gnadenwahl Gottes geheiligten Menschheit... Die Kirche ist also stets und prinzipiell vor den Gläubigen» (D. Winzen). Hier wird es evangelischen Theologen möglich, zuzustimmen. Z. B. E. Schlink, ... und G. Eichholz...» (U. Valenskε, μν. §. I, 38).

έλαβε μετὰ τῶν ἐκ τῶν ἀπογόνων αὐτῶν πιστῶν καὶ δικαίων ὁμοίως ἐν τοῖς κόλποις αὐτῆς, οὕτω δὲ ἀποκαλύπτεται ἡ σύστασις τῆς ὁρατῆς Ἐκκλησίας διὰ τῶν πρωτοπλάστων ἀνθρώπων· καὶ τέλος ἡ ἐκπεσοῦσα σὺν τοῖς πρωτοπλάστοις Ἐκκλησία αὕτη ἀνεκαινίσθη καὶ ἡγιάσθη καὶ ἐτελειώθη ὑπὸ τοῦ ἐνανθρωπήσαντος Υἱοῦ τοῦ Θεοῦ ἐν τῷ πληρώματι τοῦ χρόνου, οἰκοδομηθεῖσα νῦν ἐπὶ τῆς πέτρας τῆς πρὸς αὐτὸν πίστεως¹ καὶ ἐγκαθιδρυθεῖσα ἐν τῷ κόσμῳ ὑπὸ τὴν τελείαν μορφὴν αὐτῆς ὡς τοῦ «σώματος τοῦ Χριστοῦ» καὶ ὡς τοῦ νέου μεσσιανικοῦ («λαοῦ τοῦ Θεοῦ»), ὅθεν ἀνάγει τὰ ἐκλεκτὰ μέλη τῆς διηγενεῶς καὶ ἀκαταπαύστως εἰς τὴν οὐράνιον Ἐκκλησίαν καὶ Βασιλείαν τοῦ Θεοῦ, εἰς ἣν θὰ προστεθῆ καὶ αὕτη ἐν «τῇ συντελείᾳ τοῦ αἰῶνος» καὶ τοῦ κόσμου τούτου. Κατὰ ταῦτα, ἡ Ἐκκλησία, εἰς τὸν Θεὸν ἀνάγουσα τὴν ἀρχὴν καὶ καταγωγὴν αὐτῆς καὶ οὕσα ἠνωμένη ἀρρήκτως μετὰ τοῦ αἰωνίου Λόγου τοῦ Θεοῦ, ἔχει ἐν αὐτῷ καὶ δι' αὐτοῦ αἰωνίαν τὴν ὑπαρξιν, διακρινομένη ἔνθεν μὲν εἰς οὐράνιον Ἐκκλησίαν, ἔνθεν δὲ εἰς ἐπίγειον Ἐκκλησίαν, οὕσαν ἐν μορφῇ θεανθρωπίνου ὀργανισμοῦ.

Διὰ ταῦτα ἐν ταῖς πηγαῖς τῆς θείας Ἀποκαλύψεως καὶ τοῖς συγγράμμασι τῶν ἐκκλησιαστικῶν Πατέρων ὀνομάζεται αὕτη «Ἐκκλησία Θεοῦ» ἢ «Ἐκκλησία Χριστοῦ», συνδεθείσης τῆς περὶ αὐτῆς αἰδίου θείας βουλῆς μετὰ τῆς περὶ τῆς σωτηρίας τοῦ κόσμου συναϊδίου θείας βουλῆς διὰ τοῦ Χριστοῦ, ὅστις ἀπεκαλύφθη ὡς ἡ θεία κεφαλὴ τῆς Ἐκκλησίας, αὕτη δὲ ὡς τὸ σῶμα αὐτοῦ. Ἀλλαχοῦ πάλιν ὀνομάζεται ἡ Ἐκκλησία «σῶμα» ἢ «σὰρξ» τοῦ Χριστοῦ ἢ παρουσιάζεται ὁ Χριστὸς ὡς «νυμφίος» καὶ ἡ Ἐκκλησία ὡς «νύμφη» αὐτοῦ, ὑποτασσομένη τῷ νυμφίῳ αὐτῆς, ὅστις «κεφαλὴ ἐστὶ τῆς Ἐκκλησίας καὶ αὐτὸς ἐστὶ σωτὴρ τοῦ σώματος» (Ἐφ. 5,23) καὶ ὅστις «ἠγάπησε τὴν Ἐκκλησίαν καὶ ἑαυτὸν παρέδωκεν ὑπὲρ αὐτῆς, ἵνα αὐτὴν ἁγιάσῃ» (Ἐφ. 5,25 ἐξ.), ἀδιαλείπτως δὲ «ἐκτρέφει καὶ θάλπει αὐτὴν—οὐδεὶς γὰρ ποτε τὴν

1. Ματθ. 16,18. Πρβλ. καὶ εἰρμόν εἰς μνήμην τοῦ ἁγ. Προφήτου Ἀγγαίου, ἐν «Μηναίῳ» Δεκεμβρίου (ἔκδ. Π. Παρασκευοπούλου), Ἀθήναι 1904, σ. 110: «ἐστερεώθη τῇ πίστει Χριστοῦ ἡ Ἐκκλησία», ὡς καὶ ᾠδὴν γ' κανόνος Κυριακῆς Βαίτων: «ἐν ἣ (πέτρα=Χριστὸς) ἐστερεώθη ἡ Ἐκκλησία», ἐν «Τριψίδι», Ἀθήναι 1960 (ἔκδ. Ἀποστολικῆς Διακονίας), σ. 353.

ἐαυτοῦ σάρκα ἐμίσησεν—ὅτι μέλη ἐσμὲν τοῦ σώματος αὐτοῦ ἐκ τῆς σαρκὸς αὐτοῦ καὶ ἐκ τῶν ὀστέων αὐτοῦ» (Ἐφ. 5,29-30), ἐφ' ὅσον εἴμεθα μέλη τῆς Ἐκκλησίας του. Ἐπομένως ἡ Ἐκκλησία προϋπῆρχε μὲν πάντοτε ἐν τῷ ἀνάρχως προϋπάρχοντι αἰωνίῳ Λόγῳ καὶ Υἱῷ τοῦ Θεοῦ, ἐπραγματώθη δὲ εἶτα διὰ τῆς δημιουργίας τῶν ἐπουρανίων καὶ τῶν ἐπιγείων λογικῶν ὄντων, καὶ τέλος ἡ πεσοῦσα μετὰ τῶν πρωτοπλάστων ἐπίγειος Ἐκκλησία ἐξηγνίσθη καὶ ἐτελειώθη καὶ ἀπεκαλύφθη εἰς τὸν κόσμον ὑπὸ τοῦ Χριστοῦ, ὅστις ἀπεκαλύφθη ὡς κεφαλὴ τῆς Ἐκκλησίας, αὕτη δὲ ὡς σῶμα Χριστοῦ¹, καὶ τὸ Ἅγιον Πνεῦμα οἶονεὶ ὡς ψυχὴ τοῦ σώματος αὐτῆς.

Ἐὰν νῦν, ἐπὶ τῇ βάσει τῶν ἀνωτέρω εἰσαγωγικῶς εἰρημένων περὶ τοῦ μυστηρίου τῆς Ἐκκλησίας, θὰ ἦτο ἀνθρωπίνως δυνατὸν νὰ παρακολουθήσωμεν τὰ διάφορα στάδια τῆς βαθμιαίας ἐκπληρώσεως τοῦ αἰωνίου σχεδίου τοῦ Θεοῦ περὶ τῆς σωτηρίας τοῦ ἀνθρωπίνου γένους διὰ τοῦ σαρκωθέντος Λόγου καὶ τῆς μετ' αὐτοῦ ἡνωμένης Ἐκκλησίας, διὰ μέσου δὲ αὐτοῦ καὶ τὴν ἀμυδρότατα διαφαινομένην εἰς τὰ ἀχανῆ βάθη τοῦ ἀπωτάτου παρελθόντος ἀρχὴν καὶ ἱστορικὴν ἀνέλιξιν καὶ βαθμιαίαν τελείωσιν καὶ ἀποκάλυψιν τῆς Ἐκκλησίας ὡς κοινωνίας τοῦ Θεοῦ μετὰ τῶν λογικῶν πλασμάτων του, θὰ ἠδυνάμεθα νὰ διακρίνωμεν τρεῖς φάσεις τῆς μιᾶς καὶ ἀδιαιρέτου Ἐκκλησίας, ἥτοι πρῶτον τὴν τῆς πνευματικῆς ἐν οὐρανῷ Ἐκκλησίας τῶν προδημιουργηθεισῶν ἀγγελικῶν δυνάμεων, δεύτερον τὴν τῆς ἐπὶ γῆς ἀπ' ἀρχῆς τῆς δημιουργίας τῶν ἀνθρώπων, καὶ μάλιστα ἀπὸ Ἄβελ τοῦ δικαίου, σκιώδους Ἐκκλησίας τῶν εὐσεβῶν καὶ δικαίων Ἰουδαίων καὶ Ἐθνικῶν, τῆς οὔσης προπαρασκευαστικῆς τῆς τελείας καὶ ὠλοκληρωμένης Ἐκκλησίας τῆς Κ. Διαθήκης, καὶ τρίτον τὴν τῆς διὰ τῆς ἐνανθρωπήσεως, τοῦ θανάτου καὶ τῆς ἀναστάσεως τοῦ Σωτῆρος καὶ τῆς Πεντηκοστῆς τελειώσεως Ἐκκλησίας καὶ ἀποκαλυφθείσης ἐν τῷ κόσμῳ ὡς τοῦ «σώματος τοῦ Χριστοῦ» καὶ ὡς τοῦ νέου

1. Ἐφεσ. 4,22/3. 4,12.15. 5,23. Κολ. 1,18.24.2.19. Ῥωμ. 12,4-5. 5,12-21. Α' Κορ. 15,45-49.

(λαοῦ τοῦ Θεοῦ)». Κατὰ συνέπειαν, μέλη τῆς ἐνιαίας ταύτης Ἐκκλησίας ἐγένοντο ἐν ἀρχῇ μὲν οἱ ἄγγελοι, βραδύτερον δὲ οἱ πιστοὶ καὶ δίκαιοι τῆς Π. Διαθήκης καὶ τῶν Ἐθνικῶν, οὓς ὁ Θεὸς «ἐξελέξατο ἐν αὐτῷ πρὸ καταβολῆς κόσμου» (Ἐφ. 1,4), καὶ ἐφ' οὓς ἐπεξετάθη ἡ σωτήριος χάρις τῆς ἐξίλαστηρίου ἐπὶ τοῦ σταυροῦ θυσίας «τοῦ προεγνωσμένου πρὸ καταβολῆς κόσμου Ἄρνιου, τοῦ ἐσφαγμένου ἀπὸ καταβολῆς κόσμου» (Α' Πέτρ. 1,19-20. Ἀποκ. 13,8), καὶ τέλος οἱ ἀπὸ τῆς Πεντηκοστῆς πιστεύσαντες εἰς τὸν Χριστὸν ὡς Θεὸν καὶ Σωτῆρα τοῦ κόσμου καὶ διὰ τοῦ βαπτίσματος εἰσελθόντες καὶ πολιτογραφηθέντες ἐν τῇ Ἐκκλησίᾳ αὐτοῦ, τῶν μὲν ἀπ' αἰῶνων κεκοιμημένων πιστῶν καὶ δικαίων μετὰ τῶν ἀγγέλων ἀποτελούντων τὸ οὐράνιον τμήμα τῆς Ἐκκλησίας ἢ τὴν λεγομένην θριαμβεύουσαν Ἐκκλησίαν, τῶν δὲ ζώντων συγκροτούντων τὸ ἐπίγειον τμήμα αὐτῆς ἢ τὴν λεγομένην στρατευομένην Ἐκκλησίαν, ἀπὸ τῆς ὁποίας μεταφυτεύονται καὶ μετεγγράφονται οἱ ἐκλεκτοὶ καὶ ἅγιοι διὰ τοῦ θανάτου εἰς τὴν οὐράνιον Ἐκκλησίαν, εἰς τὴν ὁποίαν ἐκβάλλει, οὕτως εἰπεῖν, ἡ ἐπίγειος Ἐκκλησία.

1. Πρώτη φάσις τῆς Ἐκκλησίας

Κατὰ τὴν πρώτην φάσιν ἡ μία ἀδιαίρετος Ἐκκλησία νοεῖται ὑπάρχουσα ἐξ αἰδίου ἐν τῇ προαιωνίῳ βουλῇ καὶ σοφίᾳ καὶ προνοίᾳ καὶ προθέσει τοῦ Θεοῦ, «εὐλογημένη καὶ προωρισμένη πρὸ αἰῶνων εἶναι διὰ παντὸς εἰς δόξαν παράμονον»², προτετυπωμένη δὲ μεθ' ἡμῶν ἐν τῷ Χριστῷ «πρὸ χρόνων αἰωνίων», ἐν ᾧ «ἤμεν προτετυπωμένοι πρὶν γενέσθαι ἡμᾶς» καὶ ἐν ᾧ «ἦν ἀποκειμένη ἢ εἰς ἡμᾶς φθάουσα χάρις»³. Καθὼς δὴ ἡ ἐνσάρκωσις τοῦ Υἱοῦ καὶ Λόγου τοῦ Θεοῦ προὑπῆρχεν ἐν τῷ αἰωνίῳ σχεδίῳ τοῦ Θεοῦ περὶ

1. Σημειωτέον ὅτι καὶ «nach den einzelnen Heilsperioden unterscheidet man die Kirche des Naturgesetzes, die Kirche des mosaischen Gesetzes (Synagoge) und die von Christus gestiftete Kirche des evangelischen Gesetzes oder des Neuen Bundes».—(L. O t t, Grundriss der Dogmatik, Freiburg 1954², σ. 314).

2. Ἰγνατίου Ἀντιοχείας, Ἐπιστ. πρὸς Ἐφεσ. πρόλογος. Πρβλ. καὶ Κλήμεντος Ἀλεξανδρείας, Στρωμ. 7, 17, PG 9,552.

3. Μ. Ἀθανασίου, Κατὰ Ἀρειανῶν, λόγ. 2,76, PG 26,308.

- σωτηρίας τοῦ κόσμου προαιωνίως, τοιουτοτρόπως καὶ ἡ Ἐκκλησία συμπεριελήφθη ἐν τῷ αὐτῷ θείῳ σχεδίῳ καὶ προϋπῆρχεν «ἐν τοῖς ἐπουρανίοις» ἤδη πρὸ τῆς δημιουργίας, «πρὸ καταβολῆς κόσμου», διὰ τε τοὺς ἀγγέλους καὶ δι' ὅσους ἀνθρώπους ὁ Θεὸς «ἐξελέξατο ἐν αὐτῷ... προορίσας εἰς υἰοθεσίαν διὰ Ἰησοῦ Χριστοῦ εἰς αὐτόν, κατὰ τὴν εὐδοκίαν τοῦ θελήματος αὐτοῦ» (Ἐφ. 1, 3-5)¹. Ἐντεῦθεν δὲ ἔλαβεν ἡ Ἐκκλησία τὴν πρώτην ἀρχὴν καὶ μορφήν της πρὸ τῆς δημιουργίας τοῦ ὄρατοῦ καὶ ὑλικοῦ κόσμου, ἤδη κατὰ τὴν δημιουργίαν τοῦ ἀοράτου καὶ πνευματικοῦ κόσμου, τοῦ κόσμου τῶν ἀγγέλων, οὕτω δὲ προϋπῆρχεν ὡς «Ἐκκλησία πρωτοτόκων ἐν οὐρανοῖς», ὡς «πόλις Θεοῦ ζῶντος» καὶ ὡς «Ἱερουσαλήμ ἐπουράνιος» (Ἐβρ. 12,22-23)² πρὸ καταβολῆς κόσμου³. Ἀπετελέσθη δὲ ἀπὸ τοὺς «νοερούς καὶ αὐλοὺς καὶ οὐρανίους καὶ πλησιοθέους ἀγγέλους», ὡς «νοητὴ κτίσις» καὶ «ἀγγελικὴ καὶ ἀσώματος» πολιτεία ἢ ὡς «ὑπερκόσμιος καὶ οὐράνιος πόλις καὶ τῶν ἐπουρανίων πανήγυρις»⁴, εἰς ἣν ἀνήκον δυνάμει καὶ οἱ ὑπὸ τοῦ Θεοῦ «ἐκλελεγμένοι» καὶ «προωρισμένοι» καὶ «κεκλημένοι» ἄνθρωποι, ὅπως εἰσέλθωσιν εἰς αὐτὴν καὶ ἐν-

1. Πρβλ. καὶ U. Küry, Die Altkatholische Kirche, ἐν Die Kirchen der Welt, τ. III, Stuttgart 1966, σ. 251: «Wie Christus als der Sohn, der Mensch werden soll, im ewigen Heilsplan Gottes in der Vorzeit präexistiert, so präexistiert die Kirche in den Erwählten schon «vor der Grundlegung der Welt», schon vor der Schöpfung (Eph. 1,4). Die Kirche ist, bevor sie auf Erden in Erscheinung tritt, schon «in den Himmeln» (Eph. 1,3). Sie ist, unbeschadet ihrer Geschöpflichkeit ein himmlisches Gebilde. Als diese präexistente und himmlische Größe steht die Kirche hienieden in Christus...».

2. Σημειωτέον ὅτι «das himmlische Jerusalem gilt als präexistent». (P. Volz, Die Eschatologie der jüdischen Gemeinde im neutestamentlichen Zeitalter, 1934², σ. 373 f., παρὰ H. Schlier — V. Warnach, μν. ξ. σ. 31, σημ. 118).

3. Καὶ ὁ S. Bulgakow παρατηρεῖ, ὅτι «la vie de l' Eglise est antérieure à la création du monde et de l' homme: elle se perd dans l' éternité. On peut dire que l' Eglise fut - avant tous les siècles - le but et le fondement de la création; en ce sens «elle a été créée avant toute chose et c' est pour elle que le monde a été fait». (L' Orthodoxie, Paris 1958, σ. 8). Πρβλ. καὶ P. Broutin, *Mysterium Ecclesiae*, Paris 1945, σ. 8: «La première diffusion de cette vie de Famille des Trois consubstantiels, c' est la création des anges... ils constituent la première Eglise».

4. Γρηγορίου Νύσσης, *Περὶ τοῦ τί ἐστὶ τὸ κατ' εἰκόνα καὶ καθ' ὁμοίωσιν*, PG 44, 1929. *Περὶ τῆς ἑξαήμερου*, PG 44, 81. *Πρὸς τὴν προσευχὴν*, PG 44, 1165. *Ἐξήγ. ἄσμ. ἄσμ., λόγ. 6*, PG 44, 893.

εργεία ἀπὸ τῆς δημιουργίας τοῦ ἀνθρωπίνου γένους, ἐκεῖνοι δὴλα δὴ «οὓς προώρισεν ὁ Θεὸς δικαίους ἐσομένους πρὸ καταβολῆς κόσμου ἐγνωκώς»¹. Ὡστε ἡ Ἐκκλησία, ἐν εὐρυτάτῃ ἐννοίᾳ, προϋπῆρχεν ὡς «πνευματικὴ» καὶ ὑπερβατικὴ πρὸ πάντων τῶν ὄντων, συνηνωμένη μετὰ τοῦ προϋπάρχοντος Υἱοῦ τοῦ Θεοῦ, περιλαβοῦσα ἐν ἀρχῇ μὲν τὰς στρατιάς τῶν ἀγγελικῶν δυνάμεων, βραδύτερον δέ, ἀπὸ τῆς δημιουργίας τῶν ἀνθρώπων, καὶ τὰς ψυχὰς τῶν κατὰ κλῆσιν Θεοῦ πιστῶν καὶ ἀγίων πάντων τῶν αἰώνων, οὓς ὁ Θεὸς «ἐξελέξατο ἐν αὐτῷ πρὸ καταβολῆς κόσμου εἶναι ἀγίους καὶ ἀμώμους» (Ἐφ. 1,4) καὶ μέλη τῆς Ἐκκλησίας του. Ἐπομένως οἱ ἄγγελοι ἀπετέλουν ἐν ἀρχῇ τὴν οὐράνιον Ἐκκλησίαν, τοσοῦτω μᾶλλον ὅσῳ «ἦν ὁ Υἱὸς μεσίτης Θεοῦ τε καὶ ἀγγέλων, πρὶν ἢ γενέσθαι μεσίτης Θεοῦ καὶ ἀνθρώπων»². Βραδύτερον δὲ ἠνώθησαν μετὰ τῶν ἀγγέλων καὶ οἱ ἀνθρώποι, μέλη τῆς ἐπιγείου Ἐκκλησίας γενόμενοι, ἀπαρτισθείσης οὕτω «συνόδου τοῦ ἀγγελικοῦ πρὸς τὸ ἀνθρώπινον»³.

Ἡ πίστις εἰς τὴν προϋπαρξίν τῆς οὐρανόθεν Ἐκκλησίας ἐρείδεται ἐπὶ τῆς Ἀγίας Γραφῆς. Οὕτως ὁ ἀπόστολος Παῦλος διδάσκει, ὅτι ἡ οὐράνιος Ἐκκλησία, τὴν ὁποίαν ὀνομάζει «ἄνω Ἰερουσαλήμ», «ἐστὶ μήτηρ πάντων ἡμῶν» (Γαλ. 4,26), ἢ ὅτι «ἡμῶν τὸ πολίτευμα (ἢ ἡ «πατρις» ἢ ἡ «πόλις») ἐν οὐρανοῖς ὑπάρχει», ἐνωῶν τὴν οὐράνιον Ἐκκλησίαν (Φιλ. 3,20. Ἐβρ. 11,15-16. 13,14.

1. Κλήμεντος Ἀλεξανδρέως, Στρωμ. 7,17, PG 9,552, πρβλ. καὶ στ. 409. Σημειωτέον ὅτι καὶ ὁ P.-A. Liégé, ἀναφερόμενος εἰς τὸ «μυστήριον τῆς αἰωνίου Ἐκκλησίας τοῦ Θεοῦ καὶ τοῦ Χριστοῦ», παρατηρεῖ ὅτι «in ihm (τῷ Ἰησοῦ Χριστῷ) hat Gott von aller Ewigkeit herum seiner Herrlichkeit willen wie in einer grossen Familie die himmlischen Geister und die irdischen Geschöpfe vereinen wollen, da alle Adoptivkinder desselben Vaters sind. Solcherart ist das Mysterium der ewigen Kirche Gottes und Christi, das lange in Gott verborgene, in der Zeit manifestierte und verwirklichte Mysterium schlechthin». (Ἐν Die Katholische Glaubenswelt, τ. III, Freiburg 1961, σ. 271).

2. Εὐσεβίου Καισαρείας, Κατὰ Μαρκέλλου 1, PG 24, 725.

3. Γρηγορίου Νύσσης, Εἰς Ψαλμ. 1,9, PG 44, 484. Καὶ κατὰ τὸν F. Kattenbusch, ἐν θ' ἀν. σ. 154, οἱ ἄγγελοι, ἀνήκοντες εἰς τὴν Ἐκκλησίαν ἀπ' ἀρχῆς, «als eine Ecclesia sind sie mit den Christen ein Gemeinwesen... Es ist der Unterschied der Engel und der Christen, dass jene schon oder seit je im Lichte sind, diese noch «warten».

πρβλ. καὶ Α' Πέτρ. 2,11). Ὅμοίως εἰς τὴν οὐράνιον ταύτην Ἐκκλησίαν ἀναφέρονται ὑπὸ τῶν ἀγίων Πατέρων καὶ διάφορα ἄλλα ἀγιογραφικὰ χωρία, οἷον τὸ μνημονευθὲν Ἐβρ. 12,22-24: «προσεληλύθατε Σιών ὄρει καὶ πόλει Θεοῦ ζῶντος, Ἱερουσαλήμ ἐπουρανίῳ, καὶ μυριάσιν ἀγγέλων πανηγύρει¹, καὶ ἐκκλησίᾳ πρωτοτόκων² ἀπογεγραμμένων ἐν οὐρανοῖς, καὶ κριτῇ Θεῶ πάντων, καὶ πνεύμασι δικαίων τετελειωμένων, καὶ διαθήκης νέας μεσίτη Ἰησοῦ», ὡς καὶ τὸ ἐν τῇ αὐτῇ ἐπιστολῇ 11,10, ἐν τῷ ὁποίῳ ὀνομάζεται ἡ Ἐκκλησία «πόλις, ἧς τεχνίτης καὶ δημιουργὸς ὁ Θεός», ἔτι δὲ καὶ τὸ 8,2, ἐν τῷ ὁποίῳ καλεῖται αὕτη «σκηνὴ ἀληθινή, ἣν ἔπηξεν ὁ Κύριος καὶ οὐκ ἄνθρωπος», δι' ὃ καὶ κατωτέρω 9,11 γίνεται λόγος περὶ αὐτῆς ὡς περὶ «τῆς μεΐζονος καὶ τελειότερας σκηνῆς, οὐ χειροποιήτου, τοῦτ' ἔστιν οὐ ταύτης τῆς κτίσεως». Ἀλλὰ καὶ ἐν Ἐφεσ. 1,4 ἐξ. διδάσκεται, ὅτι ἡ Ἐκκλησία ἀνάγει τὴν ἀρχὴν αὐτῆς ἐν τῇ προαιωνίῳ βουλῇ τοῦ Θεοῦ πρὸ τῆς δημιουργίας τοῦ κόσμου, ὅτε ὁ Θεὸς «ἐξελέξατο ἡμᾶς ἐν αὐτῷ πρὸ καταβολῆς κόσμου, εἶναι ἡμᾶς ἁγίους καὶ ἀμώμους κατενώπιον αὐτοῦ, ἐν ἀγάπῃ προορίσας ἡμᾶς εἰς υἰοθεσίαν διὰ Ἰησοῦ Χριστοῦ εἰς αὐτόν, κατὰ τὴν εὐδοκίαν τοῦ θελήματος αὐτοῦ... γνωρίσας ἡμῖν τὸ μυστήριον τοῦ θελήματος αὐτοῦ, κατὰ τὴν εὐδοκίαν αὐτοῦ, ἣν προσέθετο ἐν αὐτῷ εἰς οἰκονομίαν τοῦ πληρώματος τῶν καιρῶν, ἀνακεφαλαιώσασθαι τὰ πάντα ἐν τῷ Χριστῷ, τὰ τε ἐπὶ τοῖς οὐρανοῖς καὶ τὰ ἐπὶ τῆς γῆς· ἐν αὐτῷ, ἐν ᾧ καὶ ἐκκληρώθημεν, προορισθέντες κατὰ πρόθεσιν τοῦ τὰ πάντα ἐνεργοῦντος κατὰ τὴν βουλὴν τοῦ θελήματος αὐτοῦ». Ὅμοίως κα-

1. Πρβλ. καὶ Θεοφυλάκτου Βουλγαρίας, Πρὸς Ἐβρ. ἐξήγ. 12,22, PG 125,384: «Ἡ πανήγυρις οὖν αὕτη ἐν μυριάσιν ἀγγέλων συνίσταται».

2. Ἐναντι τῶν νοούντων τὴν λέξιν «πρωτοτόκων» ὡς ἀναφερομένην εἰς τοὺς ἀνθρώπους, νομίζομεν ὅτι ἀναφέρεται αὕτη καὶ εἰς τοὺς ἀγγέλους, συμφώνως πρὸς τὴν ἐρμηνεῖαν ἱκανῶν ἐρμηνευτῶν, ἐξ ὧν ὁ C. S r i e q γράφει: «Les anges ayant été les premiers créés sont les premiers-nés de toutes les créatures. C' est un titre de noblesse, et qui convient éminemment aux membres privilégiés de la cour de Dieu, constituant la société céleste primordiale, les grands aînés des chrétiens dans l' Eglise triomphante. Les anges sont les saints κατ' ἐξοχὴν, avec lesquels les disciples de Jésus-Christ poursuivent la sanctification, sont en affinité particulière». (L' Epître aux Hébreux, Paris 1952, II, σ. 407.

τωτέρω 3,9 ἐξ.: «...τίς ἡ κοινωνία τοῦ μυστηρίου τοῦ ἀποκεκρυμμένου ἀπὸ τῶν αἰώνων ἐν τῷ Θεῷ τῷ τὰ πάντα κτίσαντι διὰ Ἰησοῦ Χριστοῦ, ἵνα γνωρισθῇ νῦν ταῖς ἀρχαῖς καὶ ταῖς ἐξουσίαις ἐν τοῖς ἐπουρανίοις διὰ τῆς Ἐκκλησίας ἡ πολυποίκιλος σοφία τοῦ Θεοῦ, κατὰ πρόθεσιν τῶν αἰώνων, ἣν ἐποίησεν ἐν τῷ Χριστῷ Ἰησοῦ τῷ Κυρίῳ ἡμῶν»¹. Πρὸς τοῦτοίς οἱ ἱεροὶ Πατέρες Μέγας Βασίλειος, Αὐγουστῖνος καὶ ἄλλοι ἀλληγοροῦσι καὶ τινα χωρία τῆς Π. Διαθήκης, ὡς π.χ. Ψαλμ. 73,2. 86,3. 47,2-3. 9. 45,5-6 καὶ ἄλλα, ὡς ἀναφερόμενα εἰς τὴν οὐράνιον ταύτην Ἐκκλησίαν². Τέλος καὶ ἡ Ἀποκάλυψις τοῦ Ἰωάννου 3,12 καὶ 21,2-22,5 ὀνομάζει τὴν Ἐκκλησίαν «πόλιν ἁγίαν, πόλιν μεγάλην, Ἱερουσαλήμ καινὴν, ἁγίαν Ἱερουσαλήμ, καταβαίνουσαν ἐκ τοῦ οὐρανοῦ ἀπὸ τοῦ Θεοῦ, ἡτοιμασμένην ὡς νύμφην τοῦ Ἀρνίου κλπ.». Ἀναλυτικώτερον ἐν τῷ τελευταίῳ τούτῳ χωρίῳ τῆς Ἀποκαλύψεως ὁ εὐαγγελιστῆς Ἰωάννης γράφει περὶ τῆς οὐρανόθεν Ἐκκλησίας: «Καὶ τὴν πόλιν τὴν ἁγίαν, Ἱερουσαλήμ καινὴν, εἶδον καταβαίνουσαν ἐκ τοῦ οὐρανοῦ ἀπὸ τοῦ Θεοῦ, ἡτοιμασμένην ὡς νύμφην, κεκοσμημένην τῷ ἀνδρὶ αὐτῆς». Ὁ ἄγγελος ἔδειξεν εἰς τὸν ὄραματιστὴν τὴν «νύμφην» ἢ τὴν «πόλιν» ταύτην εἰπών: «δεῦρο, δεῖξω σοὶ τὴν νύμφην, τὴν γυναῖκα τοῦ Ἀρνίου. Καὶ ἀπήνεγκέ με ἐν πνεύματι ἐπὶ ὄρος μέγα καὶ ὑψηλόν, καὶ ἔδειξέ μοι τὴν πόλιν, τὴν ἁγίαν Ἱερουσαλήμ, καταβαίνουσαν ἐκ τοῦ οὐρανοῦ ἀπὸ τοῦ Θεοῦ, ἔχουσαν τὴν δόξαν τοῦ Θεοῦ». Εἰς τὸ τέλος

1. Βλέπ. καὶ H. Schlier, μν. ἐ. σ. 82: «Es ist schon durch Eph. 1,4 f. 9.11 deutlich, dass die Kirche ihren Grund in dem vorzeitigen Liebeswillen Gottes hat. Sie liegt also ihrem Wesen nach dem Geschaffenen voraus. Erst recht ist sie nicht ein-Produkt der Geschichte. Ihr Sein ist so weit der Geschichte und der Schöpfung voraus dass in ihr wie in Christus der Lobpreis Gottes in alle Ewigkeit ertönt (3,21). Die Wirklichkeit, die zuerst und zuletzt von Gott in Christus ersehen und gewollt ist, ist nicht die Welt, sondern die Kirche».

2. Ψαλμ. 73,2: «Μνήσθητι τῆς συναγωγῆς σου, ἥς ἐκτίσω ἀπ' ἀρχῆς». Ψαλμ. 86,3: «Δεδοξασμένα ἐλαλήθη περὶ σοῦ ἡ πόλις τοῦ Θεοῦ». Ψαλμ. 47,2-3: «Μέγας Κύριος καὶ αἰνετὸς σφόδρα ἐν πόλει τοῦ Θεοῦ ἡμῶν, ἐν ὄρει ἁγίῳ αὐτοῦ... ὄρη Σιών τὰ πλεῦρά τοῦ βορρᾶ, ἡ πόλις τοῦ βασιλέως τοῦ μεγάλου». Στιχ. 9: «Εἶδομεν ἐν πόλει Κυρίου τῶν δυνάμεων, ἐν πόλει τοῦ Θεοῦ ἡμῶν· ὁ Θεὸς ἐθεμελίωσεν αὐτὴν εἰς τὸν αἰῶνα». Ψαλμ. 45,5-6: «Τοῦ ποταμοῦ τὰ ὄρηματὰ εὐφραίνουσι τὴν πόλιν τοῦ Θεοῦ· ἠγάσσε τὸ σκῆνωμα αὐτοῦ ὁ Ὑψιστος· ὁ Θεὸς ἐν μέσῳ αὐτῆς καὶ οὐ σαλευθήσεται» κλπ.

τοῦ δράματος παρατηροῦμεν τὴν νύμφην, παρακαλοῦσαν διὰ τὴν ἔλευσιν τοῦ Νυμφίου: «Καὶ τὸ πνεῦμα καὶ ἡ νύμφη λέγουσιν: ἔρχου!» (Ἀποκ. 22,17). Τὸ ὅλον ὄραμα τοῦ μεγάλου δραματιστοῦ τῆς Πάτμου ὑποδεικνύει ἡμῖν τὴν φύσιν τῆς Ἐκκλησίας ὡς πνευματικῆς καὶ οὐρανίου καὶ αἰωνίου, ἥτις κατέρχεται ἀπὸ τοῦ Θεοῦ, καὶ ἐπομένως δὲν ἔλαβεν ἐν χρόνῳ τὴν ἑαυτῆς ὑπαρξιν ἐξ ἀνθρώπων καὶ δι' ἀνθρώπων, ἀλλὰ προϋπήρχε τοῦ ὕλικου κόσμου ὡς πνευματικὴ καὶ οὐράνιος Ἐκκλησία τῶν ἀγγέλων ἐν ἀρχῇ¹. Εἰς ταύτην βραδύτερον ἰκάνωσεν ἡμᾶς ὁ Θεός, ἵνα εἰσέλθωμεν «εἰς τὴν μερίδα τοῦ κλήρου τῶν ἁγίων ἐν τῷ φωτὶ» (Κολ. 1,12), ὁμοῦ πλέον ἄγγελοι καὶ ἄνθρωποι εἰς μίαν «χοροστασίαν». Ἡ διαφορὰ εἶναι, ὅτι οἱ μὲν ἄγγελοι ἐξ ἀρχῆς εἶναι ἐν τῷ φωτὶ, οἱ δὲ ἄνθρωποι ἀναμένουσιν, ἀλλ' ὅμως «οὐκέτι εἰσὶ ξένοι καὶ πάροικοι, ἀλλὰ συμπολιῖται τῶν ἁγίων καὶ οἰκεῖοι τοῦ Θεοῦ» (Ἐφ. 2,19). Οἱ ἄγγελοι δὲ θεῶνται τὸ μυστήριον τῆς σωτηρίας τῶν ἀνθρώπων οὐχὶ ἀμέσως, ἀλλὰ διὰ μέσου τῆς Ἐκκλησίας, «ἵνα γνωρισθῇ νῦν ταῖς ἀρχαῖς καὶ ταῖς ἐξουσίαις ἐν τοῖς ἐπουρανίοις διὰ τῆς Ἐκκλησίας ἡ πολυποίκιλος σοφία τοῦ Θεοῦ» (Ἐφ. 3,10), ὡς προεῖρηται. Διότι εἰς τὸ μυστήριον τῆς σωτηρίας «ἐπιθυμοῦσι καὶ ἄγγελοι παρακῦψαι» διὰ τῆς Ἐκκλησίας (Α' Πέτρ. 1,12).

Ἔπειτα καὶ ἐν τῇ Ἱερᾷ Παραδόσει, καὶ δὴ καὶ τῇ ἀποστολικῇ, οἱ ἅγιοι Πατέρες ἀπ' ἀρχῆς ἐπίστευον, ὅτι ἡ ἀρχὴ τῆς Ἐκκλησίας ἀνάγεται εἰς τὸν οὐράνιον κόσμον τῶν πνευμάτων. Κατὰ τὴν ἀποδιδομένην εἰς τὸν Κλήμεντα Ῥώμης Β' ἐπιστολὴν, ἐπιστεύετο

1. Καὶ κατὰ τὸν O. Kassel, τὸ δράμα τοῦ Ἰωάννου «zeigt uns das Wesen der Kirche als einer ewigen und himmlischen Größe, die von Gott aus herabsteigt, d.h. die nicht aus Menschenwillen entsteht in der Zeit, sondern präexistierte sie als geistige, vorweltliche Kirche, vereinigt mit dem Logos Gottes. Auch glaubte man in der Väterzeit, dass der Ursprung der Kirche im Bereiche der himmlischen Geister liege...» (Mysterium der Ekklesia, Mainz 1964, σ. 68-69). Πρβλ. καὶ Π. Μπρατσιῶτου, Ἡ Ἀποκάλυψις τοῦ Ἰωάννου, Ἀθήναι 1950, σ. 300: «Ἡ καινὴ καὶ αἰωνία πόλις, ἡ ἅγια Ἱερουσαλήμ, ἡ συμβολίζουσα τὴν βασιλείαν τοῦ Θεοῦ, τὴν ἀληθινὴν Ἐκκλησίαν αὐτοῦ, τὴν «ἐκκλησίαν τῶν πρωτοτόκων ἐν οὐρανοῖς», τὴν ὅποιαν ὁ προφήτης βλέπει νῦν κατερχομένην ἐκ τοῦ οὐρανοῦ, ἐποὶ παρίσταται ἐν τῇ Κ. Διαθήκῃ ὅτι ὑπάρχει ἡ ἔδρα αὐτῆς... Καὶ ὁ Ἰουδαϊκὸς λαὸς ἐπίστευεν εἰς τὴν προϋπαρξιν τῆς Ἰδανικῆς Ἱερουσαλήμ, μελλούσης νὰ ἀποκαλυφθῇ ἐν ταῖς ἐσχάταις ἡμέραις».

ὑπὸ τῶν πρώτων χριστιανῶν τῶν μεταποστολικῶν χρόνων, ὅτι ἡ Ἐκκλησία εἶναι «ἄνωθεν, πρώτη, πρὸ ἡλίου καὶ σελήνης ἐκτισμένη, πνευματικὴ· πνευματικὴ δὲ οὐσα, ἐφανερῶθη ἐν τῇ σαρκὶ τοῦ Χριστοῦ». Ἐκεῖνοι «οἷτινες πιστεύουσιν εἰς τὸν Θεὸν» καὶ «ποιοῦσι τὸ θέλημά» του, εἶναι ἐκ τῆς «πρώτης» Ἐκκλησίας, τῆς «πνευματικῆς», ἣτις ὑπῆρχε πρὸ τῆς δημιουργίας τοῦ ὑλικοῦ κόσμου, ὡς «Ἐκκλησία ζῶσα», ἣτις «σῶμά ἐστι Χριστοῦ». Ἐντεῦθεν διδάσκουσι «τὰ βιβλία τῶν προφητῶν καὶ οἱ ἀπόστολοι τὴν Ἐκκλησίαν οὐ νῦν εἶναι, ἀλλ' ἄνωθεν· ἦν γὰρ πνευματικὴ, ὡς καὶ ὁ Ἰησοῦς ἡμῶν, ἐφανερῶθη δὲ ἐπ' ἐσχάτων τῶν ἡμερῶν, ἵνα ἡμᾶς σώσῃ». Ὁ Χριστός, λοιπόν, ἐφανερῶθη μετὰ σαρκὸς ἢ σώματος, καὶ ἀκριβῶς ἐν τούτῳ ἐφανερῶθη ὁμοῦ καὶ ἡ Ἐκκλησία. Ἐχομεν δῆλα δὴ μίαν καὶ τὴν αὐτὴν ἀποκάλυψιν, ἣτις ἐγένετο εἰς τοὺς ἀνθρώπους ὡς Χριστὸς ἅμα καὶ ὡς Ἐκκλησία. Ὁ Χριστὸς εἶναι ὁ «πρωτότοκος», ἡ δὲ Ἐκκλησία εἶναι ἡ «πρώτη», προϋπάρξασα ὡς Ἐκκλησία τῶν πρωτοτόκων, δῆλα δὴ τῶν ἀγγέλων, προχρόνως. Ἐπομένως δὲν εἶναι «ἀπὸ τοῦ νῦν», ἀλλὰ πρὸ τοῦ χρόνου, οὐδ' εἶναι κάτωθεν, ἀλλ' ἄνωθεν, κατελθοῦσα ἐκ τοῦ οὐρανοῦ. Ἦτο δὲ κεκρυμμένη μέχρι τῆς ἀποκαλύψεως τοῦ Χριστοῦ, δι' οὗ καὶ ἐν ᾧ ἐφανερῶθη. Ἐκ τῶν εἰρημένων συνάγεται, ὅτι, ὅπως ὁ Χριστός, οὕτω καὶ ἡ Ἐκκλησία, πρὸ τῆς ἐπιγείου ὑπάρξεώς της, εἶχε πνευματικὴν καὶ οὐρανίαν προϋπαρξίν. Ἐπ' ἐσχάτων ἄνω τῶν ἡμερῶν ἐφανερῶθη ἐν τῇ σαρκὶ τοῦ Χριστοῦ, ἵνα ἡμᾶς σώσῃ διὰ τοῦ Χριστοῦ¹, ὅστις ἦτο ἐξ αἰδίου καὶ θὰ παραμείνῃ ἠνωμένος ὄντολογικῶς μετ' αὐτῆς «πάσας τὰς ἡμέρας μέχρι τῆς συντελείας τοῦ αἰῶνος» (Ματθ. 28,20), ὡς καὶ μετέπειτα ἐν τῇ αἰωνιότητι, καὶ δὴ ἐν ἀπολύτῳ, ἀχωρίστῳ καὶ αἰωνίῳ ἐνώσει, ἐφ' ὅσον εἶναι «τὸ πλήρωμα τοῦ Χριστοῦ ἢ Ἐκκλησία· καὶ γὰρ πλήρωμα κεφαλῆς σῶμα, καὶ πλήρωμα σώματος κεφαλῆς»². Κυρίως δὲ ἀπεκαλύφθη ἡ Ἐκκλησία ἐπὶ τῆς γῆς ὡς ἡ μήτηρ πάντων τῶν πιστευόντων, εὐθύς ὡς οἱ πρῶτοι ἄνθρωποι ἀνύμνησαν

1. Κλήμεντος Ῥώμης, Ἐπιστ. Β', 14,1-3.

2. Ἰωάννου Χρυσοστόμου, Εἰς Ἐφεσ. ὁμιλ. 3,2, PG 62,26. Πρβλ. καὶ Ἐφεσ. 1,23.

τὸν Θεόν. «Ὡστε ὀφείλομεν νὰ δεχθῶμεν τὴν πρὸ τῆς δημιουργίας τοῦ κόσμου ὑπάρξασαν οὐράνιον Ἐκκλησίαν τῶν ἀγγέλων, ἣτις ὑπῆρξεν ἀφ' ἧς στιγμῆς ὁ Θεὸς ἐδημιούργησε τὸν πνευματικὸν κόσμον, ἐνῶ ἡ ἐπίγειος ὁρατὴ Ἐκκλησία τῶν ἀνθρώπων εἶναι τύπος καὶ εἰκὼν καὶ ἀπεικασμα τῆς οὐρανόου Ἐκκλησίας τῶν ἀγγέλων, ἀμφοτέραι ἀποτελοῦσαι δύο τμήματα ἢ ὄψεις τῆς μιᾶς καὶ τῆς αὐτῆς Ἐκκλησίας τοῦ Θεοῦ.

Περαιτέρω ὑπὸ τοῦ Ἑρμᾶ ὑμνεῖται «ὁ Θεὸς τῶν δυνάμεων, ὁ ἀοράτω δυνάμει καὶ κραταιᾷ καὶ τῇ μεγάλῃ συνέσει αὐτοῦ κτίσας τὸν κόσμον... καὶ πῆξας τὸν οὐρανὸν καὶ θεμελιώσας τὴν γῆν ἐπὶ ὑδάτων», ὁ πρὸ τούτων «τῇ ἰδίᾳ σοφίᾳ καὶ προνοίᾳ κτίσας τὴν ἁγίαν Ἐκκλησίαν αὐτοῦ, ἣν καὶ ἠυλόγησεν». Ἐπομένως ἡ Ἐκκλησία εἶναι «πρεσβυτέρα, ὅτι πάντων πρώτη ἐκτίσθη —διὰ τοῦτο πρεσβυτέρα — καὶ διὰ ταύτην ὁ κόσμος κατηρτίσθη»¹. «Ὡστε ἡ Ἐκκλησία εἶναι «πρεσβυτέρα» καὶ προγενεστέρα πάντων, κτισθεῖσα ὑπὸ τοῦ Θεοῦ πρὸ τῆς δημιουργίας τοῦ κόσμου, ὅστις χάριν αὐτῆς ἀκριβῶς ἐδημιουργήθη. Εἰδικῶς περὶ τοῦ τελευταίου τούτου ἐπαναλαμβάνει, ὅτι «ὁ Θεὸς ὁ ἐν τοῖς οὐρανοῖς κατοικῶν καὶ κτίσας ἐκ τοῦ μὴ ὄντος τὰ ὄντα καὶ πληθύνας καὶ αὐξήσας ἕνεκεν τῆς ἁγίας Ἐκκλησίας αὐτοῦ...»². Διὰ τοῦτο ἡ Ἐκκλησία εἶναι καθολικὴ, παγκόσμιος καὶ οἰκουμενικὴ, καὶ ἐντεῦθεν «ἐκηρύχθη ὁ Υἱὸς τοῦ Θεοῦ διὰ τῶν ἀποστόλων εἰς τὰς δώδεκα φυλάς, τὰς κατοικοῦσας ὅλον τὸν κόσμον»³. Ὁμοίως παρίσταται ἡ Ἐκκλησία ὡς ὑπερβατικὴ καὶ οὐράνιος καὶ πνευματικὴ πραγματικότης, καὶ δὴ καὶ ὡς οὐράνιος τις μορφή ἀγγέλου ἢ τοῦ Ἁγίου Πνεύματος, περὶ οὗ λέγεται ὅτι «ἐλάλησεν ἐν μορφῇ τῆς Ἐκκλησίας»⁴. Ἄλλ' ἡ ὑπερβατικὴ καὶ ἀόρατος καὶ προϋπάρχουσα Ἐκκλησία ἀπεκαλύφθη, ὅτε «ἐπ' ἐσχάτων τῶν

1. Ἑρμᾶ, Ποιμὴν, Ὁρασις I, 3, 4 καὶ II, 4,1.

2. Αὐτόθι, Ὁρασις I, 7,6. Ἡ διδασκαλία αὕτη ἐπανελήφθη καὶ ὑπὸ τῶν μετέπειτα Πατέρων καὶ μάλιστα τοῦ ἱεροῦ Χρυσοστόμου, ὡς κατωτέρω ὀφόμεθα. Σχετικῶς βλέπ. καὶ τὸ ἀνωτέρω σ. 518, ὑπόσημ. 3, λεχθὲν ὑπὸ τοῦ S. B u I g a k o w : «L' Eglise fut - avant tous les siècles — le but et le fondement de la création».

3. Αὐτόθι, Παραβολὴ IX, 17,1.

4. Αὐτόθι, Παραβολὴ IX, 1,1.

ἡμερῶν τῆς συντελείας φανερός ἐγένετο» ὁ Χριστός, «ἵνα οἱ μέλλοντες σώζοσθαι δι' αὐτῆς εἰς τὴν βασιλείαν εἰσέλθωσι τοῦ Θεοῦ»¹.

Ἐκ τῶν εἰρημένων δῆλον, ὅτι ἡ Β' Κλήμεντος καὶ ὁ Ποιμὴν τοῦ Ἑρμᾶ διδάσκουσι πρῶτον μὲν ὅτι ἡ Ἐκκλησία ὑπῆρξεν ἡ πρώτη δημιουργία τοῦ Θεοῦ πρὸ χρόνων αἰώνων καὶ ὅτι παρέμεινε κεκρυμμένη εἰς τὰ βάθη τῶν αἰώνων μέχρι τῆς ἀποκαλύψεως αὐτῆς εἰς τὸν κόσμον διὰ τῆς «καταβάσεως ἐκ τοῦ οὐρανοῦ ἀπὸ τοῦ Θεοῦ» καὶ τῆς «σκηνώσεως μετὰ τῶν ἀνθρώπων» αὐτῆς καὶ βραδύτερον διὰ τῆς σαρκώσεως τοῦ Υἱοῦ καὶ Λόγου τοῦ Θεοῦ, συνωδὰ τῇ διδασκαλίᾳ τῶν προμνημονευθέντων ἀγιογραφικῶν χωρίων καὶ μάλιστα Ἀποκ. 21,2-3, Γαλ. 4,26, Ἐβρ. 12,22-23, κλπ., δεύτερον δὲ ὅτι «σῶμά ἐστι Χριστοῦ» ἡ Ἐκκλησία, συνωδὰ τῇ Παυλείᾳ διδασκαλίᾳ ἐν Κολ. 1,18, Ἐφ. 1,22-23. 4,12. Ῥωμ. 12, 4-5. 5,12-21. Α' Κορ. 15,45-49 κλπ.

Ἄλλ' εἰς τὴν προὔπαρξιν τῆς Ἐκκλησίας «πρὸ αἰώνων» φαίνεται ἀναφερόμενος καὶ ὁ ἅγιος Ἰγνάτιος Ἀντιοχείας ἐν τῷ προλόγῳ τῆς πρὸς Ἐφεσίους ἐπιστολῆς του, καὶ δὴ ἐν τῇ φράσει: «τῇ εὐλογημένῃ (Ἐκκλησίᾳ)... τῇ προωρισμένη πρὸ αἰώνων εἶναι διὰ παντὸς εἰς δόξαν παράμονον, ἄτρεπτον, ἡνωμένην καὶ ἐκλελεγμένην... ἐν θελήματι τοῦ Πατρὸς καὶ Ἰησοῦ Χριστοῦ τοῦ Θεοῦ ἡμῶν».

~~Ἐπειτα καὶ ἐν τῇ Διδαχῇ 44,44 φέρεται ἡ Ἐκκλησία ὡς «κοσμικὸν μυστήριον», καθ' ὅσον αὕτη οὐ μόνον ἐν τῇ προὔπαρξει, ἀλλὰ καὶ ἐν τῇ ἐμφάνισι αὐτῆς ἐν τῷ κόσμῳ ἀποτελεῖ «μυστήριον», ὅπερ ἐννοοῦσι μόνον οἱ μεμνημένοι, δῆλα δὲ οἱ πιστοί, τῆς ἀντιλήψεως ταύτης στηριζομένης ἐπὶ τῶν προμνημονευθέντων~~

1. Αὐτόθι, Παραβολὴ IX, 12,3. Σχετικῶς βλέπ. καὶ J. Daniélou, Théologie du Judéo-Christianisme, Tournai 1958, τ. I, σ. 318 ἐξ., ἔνθα σὺν ἄλλοις διαπιστοῖ: «L'Église est le terme de la création, à quoi tout le reste est subordonné. Elle a donc préexisté dans la pensée divine. C'est l'idée que nous trouvons chez Paul (Eph. 3, 9-10), chez Hermas (Vis. I, 1,6), chez Ignace d'Antioche (Eph. I, 1)... Le second caractère de cette ecclésiologie est l'affirmation de la préexistence de l'Église: elle est la première des créatures. Cette affirmation est la plus importante de toutes. Elle constitue le trait caractéristique de la théologie que nous étudions. Elle est commune à Hermas et au Pseudo-Clément».

χωρίων τοῦ ἀποστόλου Παύλου πρὸς Ἐφεσ. 3,9-11 καὶ Κολοσ.1,26.

Βραδύτερον ἐκ τῶν μεγάλων Ἀλεξανδρινῶν θεολόγων ὁ μὲν Κλήμης ἐκφράζει τὴν πίστιν τῶν συγχρόνων αὐτῷ χριστιανῶν εἰς τὴν προϋπάρξασαν Ἐκκλησίαν, καλῶν αὐτὴν «πρωτότοκον», ἐπαναλαμβάνων οὕτω τὴν περὶ «Ἐκκλησίας πρωτοτόκων ἐν οὐρανοῖς» διδασκαλίαν τῆς πρὸς Ἑβραίους ἐπιστολῆς 12,23. «Αὕτη γὰρ ἡ πρωτότοκος Ἐκκλησία, ἡ ἐκ πολλῶν ἀγαθῶν συγκειμένη παιδίων ταῦτ' ἔστι τὰ πρωτότοκα, τὰ ἐναπογεγραμμένα ἐν οὐρανοῖς καὶ τοσαύταις μυριάσιν ἀγγέλων συμπανηγυρίζοντα»¹. Ἐνταῦθα ἐνδιαφέρει ἡμᾶς τὸ ἕτερον σκέλος τῆς προτάσεως, ἐν ᾧ δέχεται ὁ Κλήμης τὴν «πρωτότοκον Ἐκκλησίαν μυριάδων ἀγγέλων» καὶ «τὴν ἐξ ἀρχῆς Ἐκκλησίαν»², τὴν πρὸ τῆς καταβολῆς τοῦ κόσμου ὑπάρξασαν καὶ περιλαβοῦσαν καὶ τοὺς χριστιανούς, οἵτινες, ἐν ἀντιθέσει πρὸς τοὺς ἐθνικούς, ὑπῆρχον κατὰ πρόθεσιν Θεοῦ «πρὸ τῆς τοῦ κόσμου καταβολῆς»³. Τὴν Ἐκκλησίαν ταύτην χαρακτηρίζει ὡς «θέλημα θεῖον ἐπὶ γῆς, ὡς ἐν οὐρανῷ»⁴. Ἀλλαχοῦ δὲ πάλιν ἀναφέρεται εἰς τὸ «ἅγιον ὄρος, πρὸς τὴν Ἐκκλησίαν, τὴν ὑψωμένην, τὴν ὑπερνεφεῆ, τὴν ἀπτομένην οὐρανῶν»⁵, δῆλα δὴ τὴν οὐράνιον Ἐκκλησίαν, ἐφ' ἧς κυρίως ρίπτει τὸ κέντρον τοῦ βάρους⁶, θεωρῶν αὐτὴν

1. Κλήμεντος Ἀλεξανδρέως, Προτρεπτ. πρὸς Ἑλληνας 9, PG 8,193. Gr. chr. Schr... Clemens Alexandrinus, τ. 1, σ. 62, 25-28.

2. Κλήμεντος Ἀλεξανδρέως, Στρωμ. 1, 19,95, PG 8,812. Gr. chr. Schr. τ. 2, σ. 61, 22-23.

3. Κλήμεντος Ἀλεξανδρέως, Προτρεπτ. I, 6,4, PG 8,61. Gr. chr. Schr. τ. 1,7.

4. Κλήμεντος Ἀλεξανδρέως, Στρωμ. 4,26, PG 8, 1381. Gr. chr. Schr. τ. 2, 324/5.

5. Κλήμεντος Ἀλεξανδρέως, Παιδαγ. 1,9, PG 8,352. Gr. chr. Schr. τ. 1, 139.

6. Αὐτόθι 2,12, PG 8,540/1. Gr. chr. Schr. τ. 1, σ. 228. Βλέπ. καὶ Παιδαγ. 2,12, Gr. chr. Schr. τ. 1, σ. 228: «Λίθοις δὲ ἁγίοις τὴν ἄνω Ἱερουσαλήμ τετειχίσθαι παρειλήφαμεν καὶ τὰς δώδεκα τῆς οὐρανοπόλεως πύλας τιμίοις ἀπεικασμένοις λίθοις τὸ περιόπτον τῆς ἀποστολικῆς (φωνῆς) ἀνιένταθαί χάριτος ἐκδεχόμεθα». Γενικῶς περὶ τῆς Ἐκκλησιολογίας τοῦ Κλήμεντος Ἀλεξανδρέως βλέπ. G. B a r d y, La théologie de l'Église de saint Irénée au concile de Nicée, Paris 1947, σ. 111 ἐξ. W. V ö l k e r, Der wahre Gnostiker nach Clemens Alexandrinus, Berlin 1952, σ. 153 ἐξ. F. H o f m a n n, Die Kirche bei Clemens von Alexandrien, ἐν Vitae et Veritati, Festgabe für Karl Adam, Düsseldorf 1956, σ. 11 ἐξ.

ὡς ἀρχέτυπον, τὴν δ' ἐπίγειον ὡς ἀντίτυπον καὶ εἰκόνα ἐκείνης. «Εἰκὼν δὲ τῆς οὐρανίου Ἐκκλησίας ἢ ἐπίγειος· ὅπερ εὐχόμεθα καὶ ἐπὶ γῆς γενέσθαι τὸ θέλημα τοῦ Θεοῦ»¹. Καὶ ἀλλαχοῦ προσθέτει: «Ἐπεὶ καὶ οἱ ἐνταῦθα κατὰ τὴν Ἐκκλησίαν προκοπαὶ ἐπισκόπων, πρεσβυτέρων, διακόνων, μιμήματα, οἶμαι, ἀγγελικῆς δόξης κάκεινης τῆς οἰκονομίας τυγχάνουσιν, ἦν ἀναμένειν φασὶν αἱ Γραφαὶ τοὺς κατ' ἔχνος τῶν Ἀποστόλων ἐν τελειώσει δικαιοσύνης κατὰ τὸ Εὐαγγέλιον βεβιωκότας»². Ἐντεῦθεν καὶ διακρίνει ὁ Κλήμης τὴν οὐράνιον «πολιτείαν» ἀπὸ τὴν ἐπίγειον («ἡμετέραν πολιτείαν» ἢ «πόλιν»), ὁμιλῶν περὶ τῆς «ἄνω Ἱερουσαλήμ» ὡς περὶ «οὐρανοπόλεως»³.

Ὁ δὲ Ὠριγένης ὁμοίως ἀναφέρεται εἰς τὴν «Ἐκκλησίαν πρωτοτόκων ἐν οὐρανοῖς» τοῦ ἀποστόλου Παύλου, τὴν «*Ecclesiam primitivorum*»⁴. Πράγματι, κατὰ τὸν Ὠριγένην, ἡ Ἐκκλησία οὐ μόνον ὑπῆρχεν ἀπὸ τῆς δημιουργίας τοῦ κόσμου καὶ τῆς ἀρχῆς τοῦ ἀνθρωπίνου γένους, ἀλλ' ὡς πνευματικὴ προϋπῆρχε «πρὸ καταβολῆς κόσμου» ὡς κοινωνία ἀγγέλων, ὡς «πανήγυρις ἀγγέλων καὶ ἐκκλησία πρωτοτόκων ἐν οὐρανοῖς» (Ἐβρ. 12,22). «Immo, ut Paulo duce altius mysterii huius originem repetam, «ante» etiam «constitutionem mundi»... sed ab initio humani generis et ab ipsa «constitutione mundi». Διὰ τοῦτο ὁ Θεὸς (ἐξελέξατο ἡμᾶς ἐν αὐτῷ πρὸ καταβολῆς κόσμου εἶναι ἡμᾶς ἁγίους καὶ ἀμώμους κατενώπιον αὐτοῦ, ἐν ἀγάπῃ προσρίσας ἡμᾶς εἰς υἱοθεσίαν διὰ Ἰησοῦ Χριστοῦ εἰς αὐτόν)» (Ἐφ.

1. Κλήμεντος Ἀλεξανδρέως, Στρωμ. 4,8, PG 8, 1277. Gr. chr. Schr. τ. 2,278.

2. Αὐτόθι 6,13, PG 9, 328/9.

3. Αὐτόθι 7, 3, PG 9, 416-έξ. Οὕτω γράφει ἀλλαχοῦ: «Ἐγὼ δὲ ἂν εὐξαίμην τὸ πνεῦμα τοῦ Χριστοῦ πτερώσαι με εἰς τὴν Ἱερουσαλήμ τὴν ἐμὴν· λέγουσι γὰρ καὶ οἱ Στωϊκοί, τὸν μὲν οὐρανὸν κυρίως πόλιν, τὰ δὲ ἐπὶ γῆς ἐνταῦθα οὐκ ἔτι πόλεις· λέγεσθαι μὲν γάρ, οὐκ εἶναι δέ· σπουδαῖον γὰρ ἢ πόλις, καὶ ὁ δῆμος ἀστειὸν τι σύστημα, καὶ πλῆθος ἀνθρώπων ὑπὸ νόμου διοικούμενον, καθάπερ ἡ Ἐκκλησία ὑπὸ Λόγου, ἀπολιόρκτητος, ἀτυράνητος πόλις ἐπὶ γῆς... ἴσμεν δὲ καὶ Πλάτωνος «πόλιν, παράδειγμα ἐν οὐρανῷ κειμένην» (Στρωμ. 4,26, PG 8, r. 1381).

4. Ὠριγένητος, In Numer. hom. 3, PG 12, 596. In Lucam hom. 12, PG 13, 1219.

1,4-5)¹. Καὶ ἀλλαχοῦ γράφει: «Duplex hic adest Ecclesia, una hominum, altera angelorum², τονίζων ὅτι «ἔστιν ἡ πόλις τοῦ Θεοῦ ἡ Ἐκκλησία», ἡ οὐράνιος Ἱερουσαλήμ, ἡ μήτηρ ἡμῶν³. Ταύτης μέλη εἶναι οἱ ἄγγελοι, οἵτινες ἔχουσι πολλαπλᾶς σχέσεις καὶ πρὸς τὴν ἐπίγειον Ἐκκλησίαν, οὕσαν «ἀπόρροϊαν» τῆς «ἐπουρανίου»⁴.

Ὁμοίως καὶ ὁ Μέγας Ἀθανάσιος, ἐρμηνεύων τὸ Παροιμ. 8,25 «πρὸ δὲ πάντων βουνῶν γεννᾷ με», παρατηρεῖ, ὅτι ἡ σοφία «ἐκ προσώπου τῆς Ἐκκλησίας λέγει, ἥτις πρότερον κτισθεῖσα, μετὰ ταῦτα γεννᾶται ἐκ Θεοῦ· διὰ τοῦτο πρῶτον κεῖται ἐν τῇ παροιμίᾳ τὸ «ἐκτίσις με ὁ Κύριος», καὶ ὕστερον τὸ «ἐγέννησεν»⁵. Ἄλλαις λέξεσιν, ὁ Θεὸς προαιωνίως «πρῶτον ἔκτισε» τὴν Ἐκκλησίαν καὶ «ὕστερον ἐγέννησεν» αὐτὴν «πρὸ πάντων τῶν βουνῶν», τ.ἔ. πρὸ τῆς δημιουργίας τοῦ κόσμου, διδασκομένης οὕτω σαφῶς τῆς προϋπάρξεως τῆς Ἐκκλησίας ὡς πνευματικῆς κατὰ τὴν πρώτην περίοδον αὐτῆς. Ταύτην δὲ καὶ ἀλλαχοῦ ὁ Μ. Ἀθανάσιος ὀνομάζει «Ἐκκλησίαν τῶν πρωτοτόκων ἐν οὐρανοῖς»⁶, ὑφ' ἣν ἔννοιαν εἶδομεν ἀνωτέρω χρησιμοποιοιουμένην τὴν φράσιν ταύτην ἐν τῇ πρὸς Ἑβραίους ἐπιστολῇ 12,23. Πρὸς τοῦτοις, στηριζόμενος ἰδίως ἐπὶ τῶν διδασκομένων ὑπὸ τοῦ ἀποστόλου Παύλου πρὸς Ἐφεσίους 1,4 ἐξ. καὶ συμπλέκων Χριστολογία καὶ Ἐκκλησιολογίαν, ὁμιλεῖ ὁ Μ. Ἀθανάσιος περὶ τῆς Ἐκκλησίας ὡς προτετυπωμένης ἐν τῷ προαιωνίῳ σχεδίῳ τοῦ Θεοῦ διὰ προ-

1. Ὁριγένους, In Cant. cantic., βιβλ. II, εἰς 1,11. Gr. chr. Schr., Origenes, τ. VIII, σ. 157. PG 13, 134.

2. Ὁριγένους, In Luc. hom. 23, PG 13, 1863. Gr. chr. Schr. τ. 9,146.

3. Ὁριγένους, In Ierem. hom. 9,2. In Luc. hom. 39. Gr. chr. Schr. τ. 3,65. 9,219.

4. Ὁριγένους, Κατὰ Κέλσου 6,35, Gr. chr. Schr. τ. 2,104. Περὶ τῆς ἀγγελολογίας τοῦ Ὁριγένους βλέπ. J. Daniélou, Origène, Paris 1948, σ. 219 ἐξ., γενικώτερον δὲ G. Bardy, ἐνθ' ἀν. σ. 128 ἐξ.

5. Μ. Ἀθανασίου, Περὶ τῆς ἐνάρακτοῦ ἐπιφανείας τοῦ Θεοῦ Λόγου καὶ κατὰ Ἀρειανῶν 12, PG 26, 1004/5. Πρβλ. καὶ στ. 992: «Καὶ ὅτε λέγει ὁ Κύριος ἐκτίσις με ἀρχὴν ὁδῶν αὐτοῦ», περὶ τῆς Ἐκκλησίας λέγει, τῆς ἐν αὐτῷ κτιζομένης, τοσοῦτο μάλλον ὅσον ἀπὸ ποιήμα ἐν τῷ ποιητῇ ἀνανεοῦται».

6. Μ. Ἀθανασίου, Πρὸς τοὺς ἐπισκόπους Αἰγύπτου καὶ Λιβύης ἐπιστολὴ ἐγκύκλιος, PG 23, 584.

θέσεως ἐν τῷ Θεῷ Λόγῳ, προωρισμένης καὶ συνηνωμένης μετ' αὐτοῦ, ὅτε «πρὸ τοῦ αἰῶνος ἐτεθεμελίωτο, ἀναδεξάμενος τὴν ὑπὲρ ἡμῶν οἰκονομίαν», σὺν αὐτῷ δὲ ἐθεμελιώθη καὶ ἡ Ἐκκλησία ὡς «ἀρχὴ καὶ θεμέλιος τῆς καινῆς ἡμῶν κτίσεως καὶ ἀνακαινίσεως», ὁμοίως δὲ καὶ ἡμῶν τῶν χριστιανῶν («ἡ ζωὴ πρὸ τούτων ἐτεθεμελίωτο καὶ ἡτοίμαστο ἐν Χριστῷ Ἰησοῦ»)¹.

Ἄλλὰ καὶ ὁ Ἐπιφάνιος μαρτυρεῖ περὶ «τῆς καθολικῆς καὶ ἀποστολικῆς Ἐκκλησίας, τῆς ἀπ' αἰῶνος οὔσης, κατὰ δὲ διαδοχὴν χρόνων φανερώτατα ἐν τῇ τοῦ Χριστοῦ ἐνσάρκῳ παρουσίᾳ ἀποκαλυφθείσης»². Ὁμοίως καὶ ἀλλαχοῦ γράφει: ἡ τοῦ «Χριστοῦ νύμφη ἀγία Ἐκκλησία, οὔσα μὲν ἀπ' αἰῶνος, διὰ δὲ τῆς ἐνσάρκου Χριστοῦ παρουσίας κατὰ τὴν διαδοχὴν τοῦ χρόνου ἀποκαλυφθεῖσα...»³.

Ἐκ δὲ τῶν δυτικῶν Πατέρων περιοριζόμεθα νὰ μνημονεύσωμεν μόνον τοῦ ἱεροῦ Αὐγουστίνου, καθ' ὃν ἡ Ἐκκλησία ἐν τῇ πρώτῃ φάσει αὐτῆς ὑπῆρχεν ὡς Ἐκκλησία καὶ πόλις τῶν ἀγγέλων, ὡς «civitas angelorum». Ἀκριβῶς ἡ civitas αὕτη τῶν ἀγγέλων εἶναι ἡ μήτηρ Ἐκκλησία, ἡ κοινὴ μήτηρ πάντων τῶν

1. Μ. Ἀθανασίου, Κατὰ Ἀρειανῶν, λόγ. 2,75-77, PG 26, 305-309: «Πῶς οὖν ἐξελέξατο, πρὶν γενέσθαι ἡμᾶς, εἰ μὴ, ὡς αὐτὸς εἶρηκεν, ἐν αὐτῷ ἡμεν προτετυπωμένοι; Πῶς δὲ ὅλως, πρὶν ἀνθρώπους κτισθῆναι, ἡμᾶς προώρισεν εἰς υἱοθεσίαν, εἰ μὴ αὐτὸς ὁ Υἱὸς πρὸ τοῦ αἰῶνος ἐτεθεμελίωτο, ἀναδεξάμενος τὴν ὑπὲρ ἡμῶν οἰκονομίαν; Ἡ πῶς, ὡς ἐπιφέρει λέγων ὁ Ἀπόστολος, ἐκληρώθημεν προορισθέντες, εἰ μὴ αὐτὸς ὁ Κύριος, πρὸ τοῦ αἰῶνος ἦν θεμελιωθεῖς, ὥστε αὐτὸν πρόθεσιν ἔχειν ὑπὲρ ἡμῶν πάντα τὸν καθ' ἡμῶν κληρὸν τοῦ κρίματος ἀναδέξασθαι διὰ τῆς σαρκὸς, καὶ λοιπὸν ἡμᾶς ἐν αὐτῷ υἱοποιθῆναι; Πῶς δὲ καὶ πρὸ χρόνων αἰωνίων ἐλαμβάνομεν, μήπω γεγονότες, ἀλλ' ἐν χρόνῳ γεγονότες, εἰ μὴ ἐν τῷ Χριστῷ ἦν ἀποκειμένη ἢ εἰς ἡμᾶς φθάνουσα χάρις; Διὸ καὶ ἐν τῇ κρίσει, ὅταν ἕκαστος κατὰ τὴν πράξιν ἀπολαμβάνῃ, φησί, «δεῦτε οἱ εὐλογημένοι τοῦ Πατρός μου, κληρονομήσατε τὴν ἡτοιμασμένην ὑμῖν βασιλείαν ἀπὸ καταβολῆς κόσμου» (Ματθ. 25,34). Πῶς οὖν ἢ ἐν τίνι, πρὶν γενέσθαι ἡμᾶς, ἡτοιμάσθη, εἰ μὴ ἐν τῷ Κυρίῳ τῷ πρὸ αἰῶνος εἰς τοῦτο θεμελιωθέντι, ἢ ἡμεῖς, ὡς ἐπ' αὐτὸν ἐποικοδομοῦμενοι, μεταλάβωμεν, ὡς λίθοι εὐάριστοι, τῆς παρ' αὐτοῦ ζωῆς τε καὶ χάριτος... Προητοίμαστο δὲ αὕτη (ἡ χάρις) καὶ πρὶν γενέσθαι ἡμᾶς, μᾶλλον δὲ καὶ πρὸ τῆς καταβολῆς τοῦ κόσμου... Καὶ ἡ μὲν βουλὴ καὶ ἡ πρόθεσις πρὸ τοῦ αἰῶνος ἡτοιμάσθη, τὸ δὲ ἔργον γέγονεν, ὅτε ἡ χρεια ἀπήτησε καὶ ἐπεδήμησεν ὁ Σωτῆρ». Γενικῶς περὶ τῆς Ἐκκλησιολογίας τοῦ Μ. Ἀθανασίου βλέπ.: Κ. Καρακόλη, Ἡ Ἐκκλησιολογία τοῦ Μεγάλου Ἀθανασίου, Θεσσαλονίκη 1968. L. Bouyer, L' Incarnation et l' Église-corps du Christ dans la Théologie de saint Athanase, Paris 1943.

2. Ἐπιφάνιου, Κατὰ αἰρέσεων III,2, ὡς καὶ ἀνακεφαλαιώσεις, PG 42, 640.876.

3. Ἐπιφάνιου, Προοίμιον Παναρίου 1,3, Gr. chr. Schr., Eriphanus, t. I, σ. 155.

πιστευόντων. Καθ' ὅσον ἡ οὐράνιος αὕτη Ἐκκλησία τῶν ἀγγέλων προσέλαβε σάρκα καὶ ὑπόστασιν ἐπὶ τῆς γῆς, ὅταν οἱ ὑπὸ τοῦ Θεοῦ δημιουργηθέντες πρῶτοι ἄνθρωποι ἀνέμελψαν ὅμοιον πρὸς τὸν Θεὸν αἶνον καὶ δοξολογίαν, ὅπως οἱ χοροὶ τῶν ἀγγέλων ἐν τῷ οὐρανῷ¹. Τοιοῦτοτρόπως ἡ Ἐκκλησία καὶ «civitas in terra peregrina, in caelo fundata est»², οὕσα ἐπέκτασις τῆς Ἐκκλησίας τῶν ἀγγέλων³. Οἱ ἄγγελοι λοιπὸν καὶ οἱ ἄνθρωποι ἀνήκουσιν εἰς τὴν μίαν καὶ τὴν αὐτὴν Ἐκκλησίαν τοῦ Θεοῦ⁴. «Templum ergo Dei... sancta est Ecclesia, scilicet universa, in caelo et in terra»⁵, μία καὶ ἡ αὐτή, ἀποτελουμένη ἐκ δύο τμημάτων, τοῦ οὐρανόθεν καὶ τοῦ ἐπιγείου, μὲ «συμπολίτας» τοὺς ἀγγέλους καὶ τοὺς ἀνθρώπους⁶.

Τέλος καὶ παρὰ τοῖς μεγάλοις ἀνατολικοῖς Πατράσι τοῦ δ' αἰῶνος καὶ ἐφεξῆς ἐπαναλαμβάνεται ἡ αὐτὴ περὶ τῆς πρώτης περιόδου τῆς Ἐκκλησίας διδασκαλία. Οὕτως ὁ μὲν Μ. Βασίλειος, ἀναφερόμενος εἰς τὴν «πρὸ καταβολῆς κόσμου» Ἐκκλησίαν, ὀνομάζει αὐτὴν «πολιτείαν» ἢ «πόλιν τοῦ Θεοῦ, ἣτοι Ἐκκλησίαν τῶν τὸ πολίτευμα ἐχόντων ἐν οὐρανοῖς», ἢ «ἄνω Ἰερουσαλήμ» ἢ «ἐπουρά-

1. Αὐγουστίνου, De civit. Dei XI, 34. XIV, 13,4. XX, 21,1.

2. Αὐγουστίνου, Sermo 105,9, PL 38,622.

3. Βλέπ. E. Lamirande, L' Eglise céleste selon saint Augustin, Paris 1963, σ. 128 ἐξ.

4. Αὐτόθι, σ. 137 ἐξ.

5. Αὐγουστίνου, Enchir. 15,56. Καὶ ἐν Enarr. in ps. 90, II, 1 γράφει: «Corpus huius capituli Ecclesia est, non quae hoc loco est, sed et quae hoc loco et per totum orbem terrarum; nec illa quae hoc tempore, sed ab ipso Abel usque ad eos qui nascituri sunt usque in finem et credituri in Christum, totus populus sanctorum ad unam civitatem pertinentium; quae civitas corpus est Christi, cui caput est Christus. Ibi sunt et angeli cives nostri; sed quia nos peregrinamur, laboramus; illi autem in civitate exspectant adventum nostrum».

6. Γενικῶς περὶ τῆς Ἐκκλησιολογίας τοῦ ἱεροῦ Αὐγουστίνου ἐδημοσιεύθη πληθὺς μονογραφιῶν καὶ ἀρθρῶν, μνημονευομένων ὑπὸ E. Lamirande, Un siècle et demi d' études sur l' Ecclésiologie de St. Augustine, Essai bibliographique, Paris 1962. Ἐκ τούτων σημειοῦνται ἐνταῦθα: F. Hofmann, Der Kirchenbegriff des hl. Augustinus in seinen Grundlagen und in seiner Entwicklung, München 1933. J. Ratzinger, Volk und Haus Gottes in Augustin Lehre von der Kirche, München 1954. J. Baumert, Die Idee einer vorchristlichen Kirche bei Augustinus, ἐν «Münchener Theologische Zeitschrift» 3 (1952) 161 ἐξ. E. Benz, Augustins Lehre von der Kirche, Mainz 1954. S. Grabowski, The Church. An Introduction to the Theology of St. Augustine, St. Louis 1957, κλπ.

νιον πόλιν... σύστημα γὰρ κάκει τῶν πρωτοτόκων... ὅτι μυριάδες ἀγγέλων ἐκεῖ καὶ πανήγυρις ἀγίων καὶ Ἐκκλησία πρωτοτόκων»¹. Ὁ δὲ Γρηγόριος ὁ Θεολόγος ὁμοίως διδάσκει, ὅτι ἡ Ἐκκλησία ἐν τῇ πρώτῃ φάσει αὐτῆς ἦτο «μὴ βλεπομένη, νοουμένη δὲ πόλις ... ἀγγέλων χοροστασία, καὶ μυστήριον ἐν μέγα καὶ μέγιστον καὶ τοῖς πολλοῖς ἀπόκρυφον, ὁ Θεός... πανήγυρις καὶ Ἐκκλησία πρωτοτόκων ἀπογεγραμμένων ἐν οὐρανοῖς καὶ περὶ τὸν μέγαν πολιστην (Χριστὸν) ἐορταζόντων τῇ θεωρίᾳ τῆς δόξης» τοῦ Θεοῦ, «χορὸς τ' ἄπαυστα Χριστὸν ὑμνούντων μέγαν»². Ὡσαύτως καὶ παρὰ τῷ Γρηγορίῳ Νύσσης παρίσταται ἡ Ἐκκλησία ὡς «πρωτοτόκων πανήγυρις καὶ πρωτοτόκων Ἐκκλησία, ὅπου τάξεις ἀγγέλων»³. Ἐν ταύτῃ «τῇ μεγάλῃ τοῦ Θεοῦ οἰκίᾳ», δῆλα δὴ τῇ Ἐκκλησίᾳ, «φησὶν ὁ Ἀπόστολος τὰ μὲν εἶναι σκεύη χρυσᾶ τῇ φύσει καὶ ἀργυρᾶ, τὴν ἀσώματον, ὡς οἶμαι, καὶ νοερὰν κτίσιν διὰ τούτων ὑπαινισσόμενος...», ἤτοι τοὺς ἀγγέλους⁴. Ἐπομένως εἰς τὴν Ἐκκλησίαν ἀνήκουσι, κατὰ τὸν ἱερὸν Χρυσόστομον, ἀφ' ἑνὸς μὲν αἱ «μυριάδες ἀγγέλων καὶ χιλιάδες ἀρχαγγέλων καὶ συμμορία προφητῶν καὶ μαρτύρων χοροὶ καὶ ἀποστόλων τάγματα καὶ σύλλογοι δικαίων καὶ (γενικῶς) τῶν εὐηρεστηκότων ἀπάντων δῆμοι διάφοροι»⁵, ἀφ' ἑτέρου δὲ τὸ ἄθροισμα τῶν ζώντων

1. Μ. Βασιλείου, Εἰς Ψαλμ. 45,4, PG 29,421/4. Γενικῶς περὶ τῆς Ἐκκλησιολογίας τοῦ Μ. Βασιλείου βλέπ. Ἰω. Καρμίρη, Ἡ Ἐκκλησιολογία τοῦ Μ. Βασιλείου, Ἀθήναι 1958. Ρ. Βατιφόλ, L' Ecclésiologie de Saint Basile, ἐν «Echos d' Orient» 1922.

2. Γρηγορίου Ναζιανζηνοῦ, Λόγ. 8,6, PG 35, 796. Λόγ. 15,5, PG 35, 920. Ἐπιθ. ἡθικὰ 10, 432-436, PG 37, 711. Γενικῶς περὶ τῆς Ἐκκλησιολογίας τοῦ Γρηγορίου Ναζιανζηνοῦ βλέπ. Ἰω. Καρμίρη, Ἡ Ἐκκλησιολογία τοῦ ἀγίου Γρηγορίου τοῦ Θεολόγου, Ἀθήναι 1960. Ε. Michaud, Ecclésiologie de St. Grégoire de Nazianze, ἐν «Revue internationale de Théologie» 12 (1904) 557 ἔξ.

3. Γρηγορίου Νύσσης, Ἐγκώμιον εἰς Εὐφραίμ, PG 46, 848.

4. Γρηγορίου Νύσσης, Ἐξήγ. ἔσμ. ἔσμ., λόγ. 7, PG 44, 912.

5. Ἰωάννου Χρυσοστόμου, Εἰς τὸν μακάριον Φιλογόσιον, λόγ. 6,1, PG 48, 750. Γενικῶς περὶ τῆς Ἐκκλησιολογίας τοῦ Ἰωάννου Χρυσοστόμου βλέπ. Ἰω. Καρμίρη, Ἡ Ἐκκλησιολογία τῶν τριῶν Ἱεραρχῶν, Ἀθήναι 1962. Κ. Μουρατίδου, Ἡ οὐσία καὶ τὸ πολίτευμα τῆς Ἐκκλησίας κατὰ τὴν διδασκαλίαν Ἰωάννου τοῦ Χρυσοστόμου, Ἀθήναι 1958. Α. Γιέβτιτς, Ἡ Ἐκκλησιολογία τοῦ ἀποστόλου Παύλου κατὰ τὸν ἱερὸν Χρυσόστομον, Ἀθήναι 1967. Ἡ λίουπέλεως Γενναδίου, Ἡ περὶ Ἐκκλησίας διδασκαλία τοῦ ἱεροῦ Χρυσοστόμου, Κωνσταντινούπολις 1954. Ε. Michaud, Ecclésiologie de saint Jean Chrysostome, ἐν «Revue internationale de Théologie» 11 (1903) 87 ἔξ.

ἐπὶ τῆς γῆς πιστῶν, ὥστε ἡ μία Ἐκκλησία νοεῖται ἀρχομένη «ἀπὸ τῆς ἐντεῦθεν Ἐκκλησίας ἐπὶ τὴν ἐκεῖθεν καὶ πανήγυριν πρωτοτόκων ἀπογεγραμμένων ἐν οὐρανοῖς»¹, ἔνθα οἱ χοροὶ καὶ τὰ τάγματα τῶν ἀγγέλων καὶ γενικῶς ἡ προϋπάρξασα Ἐκκλησία τῶν νοητῶν δυνάμεων.

Ἡ πίστις αὕτη τῶν Ὁρθοδόξων ἐκφράζεται ἰδιοτύπως καὶ ἐν ταῖς Ὁρθοδόξοις Λειτουργίαις τοῦ Μεγάλου Βασιλείου καὶ Ἰωάννου τοῦ Χρυσοστόμου καὶ ἐξεικονίζεται σχηματικῶς καὶ ἐν τῇ ἀγία προθέσει τῆς προσκομιδῆς², ὕμνολογεῖται δὲ ἐν τοῖς ὕμνοις καὶ τῇ Ὁρθοδόξῳ Λατρείᾳ καθόλου. Οὕτω, συνωδᾷ τῇ πίστει ταύτη, ἡ Ὁρθόδοξος Καθολικὴ Ἐκκλησία μεγαλύνει τὸν Χριστὸν «ἀκαταπαύστως, τὸν ἀρρήτως ἐνώσαντα τοῖς ἐπουρανοῖς τὰ ἐπίγεια καὶ μίαν Ἐκκλησίαν ἀποτελέσαντα, ἀγγέλων καὶ ἀνθρώπων»³. Καὶ ἐπὶ πλεόν, θεωροῦσα τοὺς ἀγγέλους ὡς μέλη τῆς μιᾶς Ἐκκλησίας, ἥς κεφαλὴ ὁ Χριστός, καὶ ὡς «περιέποντας τὰς Ἐκκλησίας ἐν ἰσχύϊ καὶ πρεσβεύοντας ὑπὲρ τῆς οἰκουμένης»⁴, ἐπικαλεῖται ἐν τῇ θείᾳ Λατρείᾳ τὰς πρεσβείας καὶ ἰεσίας αὐτῶν πρὸς τὸν Θεόν, προτρεπομένη πλειστάκις τοὺς πιστοὺς ὅπως αἰτῶνται «τὴν δι' αὐτῶν θεόθεν βοήθειαν»⁵. Πρὸς τοῦτο ἀφιέρωσεν αὐτοῖς, σὺν τοῖς ἄλλοις, μέγα μέρος τῆς ἁσματικῆς ἀκολουθίας ἐκάστης Δευτέρας τῶν ὀκτῶ ἡχῶν ὅλου τοῦ ἐνιαυτοῦ, ὡς καὶ διαφόρους εἰδικὰς ἑορτάς, ὡς τῇ 11 Ἰανουαρίου εἰς τὴν «σύναξιν τῶν μυρίων ἀγίων ἀγγέλων», τῇ 26 Μαρτίου εἰς τὴν «σύναξιν τοῦ ἀρχιστρατήγου Γαβριήλ», τῇ 11 Ἰουνίου εἰς τὴν «σύναξιν τοῦ ἀρχαγγέλου Γαβριήλ ἐν τῷ ἄδειν», τῇ 13 Ἰουλίου εἰς τὴν «σύναξιν τοῦ ἀρχαγγέλου Γαβριήλ», τῇ 6 Σεπτεμβρίου εἰς «τὸ ἐν Χώναις θαῦμα τοῦ ἀρχιστρατήγου Μιχαήλ» καὶ τῇ 8 Νοεμβρίου εἰς τὴν «σύναξιν τῶν ἐννέα ταγμάτων, Σεραφεῖμ, Χερουβείμ, Θρό-

1. Γρηγορίου Ναζιανζηνοῦ, Λόγ. 2, 116, PG 35, 513. Πρβλ. καὶ Ἰωάννου Χρυσοστόμου, ἐνθ' ἄν. σ. 749.

2. Βλ. π. Ἰω. Καρμίρη, Τὰ δογματικὰ καὶ συμβολικὰ μνημεῖα... τ. Ι', σ. 286 ἐξ.

3. Ὡδὴ θ' εἰς σύναξιν ἁσωμάτων Δυνάμεων, ἐν Μηνιαίῳ Νοεμβρίου, ἐνθ' ἄν. σ. 56.

4. Τροπάριον ἁγίου Δευτέρας α' ἡχου. Παρακλητικὴ, ἐκδ. «Φῶς», Ἀθήναι 1959, σ. 19.

5. Στιχηρὸν ἑσπερινοῦ Κυριακῆς γ' ἡχου. Αὐτόθι σ. 132.

νων, Κυριοτήτων, Ἐξουσιῶν, Ἀρχῶν, Δυνάμεων, Ἀρχαγγέλων καὶ Ἀγγέλων»¹. Ταῦτα δὲ πάντα, διότι πιστεύουσιν οἱ Ὁρθόδοξοι, ὅτι οἱ ἄγγελοι εἶναι μέλη τῆς Ἐκκλησίας ἀγιώτερα καὶ τιμιώτερα, διὰ τοῦτο καὶ ἐπετράπη αὐτοῖς ὑπὸ τοῦ Θεοῦ ἡ ἐπιμέλεια καὶ πρόνοια καὶ παρεδρία καὶ φυλακὴ καὶ προστασία καὶ ἐπιστάσια ἐπὶ τῶν ἐπὶ γῆς ἀνθρώπων-μελῶν τῆς Ἐκκλησίας, ἔτι δὲ «καὶ ἑθνῶν καὶ τόπων προϊστάμενοι»². Ἡ πρωτοχριστιανικὴ αὕτη πίστις ἐρείδεται ἐπὶ τῆς Ἀγίας Γραφῆς, καὶ ἰδίως Ἐβρ. 12,22. Α΄ Κορ. 11,10. Ἀποκ. 1,20. 2,1.8.12.18. 3,1.7.

1. Κατὰ τὰς ἐορτὰς ταύτας ἐπικαλεῖται ἡ Ἐκκλησία τὰς πρὸς τὸν Θεὸν πρεσβείας καὶ ἱεσίας τῶν ἀγγέλων ψάλλουσα, σὺν πολλοῖς ἄλλοις: «Ὡς φύλακες τοῦ κόσμου καὶ τῆς Ἐκκλησίας καὶ Ταξιάρχαι τῶν ἄνω Δυνάμεων ὑπὲρ ἡμῶν τὸν Σωτῆρα καθικετεύσατε». «Ἄγγελοι τε καὶ Ἀρχάγγελοι, Θρόνοι, Ἐξουσίαι καὶ Κυριότητες, Ἀρχαὶ τε καὶ Δυνάμεις, Χερουβειμ καὶ Σεραφειμ, μετὰ τῆς Θεοτόκου, ὑπὲρ τοῦ κόσμου ἱκετεύσατε». (Μηναῖον Νοεμβρίου, αὐτόθι). Πρβλ. καὶ τὸ ἀπολυτικίον αὐτῶν: «Τῶν οὐρανίων στρατιῶν Ἀρχιστράτηγοι, δυσωποῦμεν ὑμᾶς ἡμεῖς οἱ ἀνάξιοι, ἵνα ταῖς ὑμῶν δειήσει τειχίστη ἡμᾶς, σκέπη τῶν πτερύγων τῆς ἀύλου ὑμῶν δόξης, φρουροῦντες ἡμᾶς προσπίπτοντας ἐκτενῶς καὶ βοῶντας: ἐκ τῶν κινδύνων λυτρώσασθε ἡμᾶς, ὡς Ταξιάρχαι τῶν ἄνω Δυνάμεων». Πρὸς τὸν αὐτὸν δὲ σκοπὸν «τὰ Χερουβειμ καὶ Σεραφειμ πολυόμματα, τῶν Ἀρχαγγέλων λειτουργῶν τὰ στρατεύματα, σὺν Ἐξουσίαις Θρόνοι, Κυριότητες, Ἄγγελοι, Δυνάμεις τε καὶ Ἀρχαὶ δυσωποῦσι σὲ τὸν Ποιητὴν ἡμῶν καὶ Θεόν...» (αὐτόθι σ. 51). «Τῶν πολέμων τὰς στάσεις, Ἄγγελοι, Ἀρχάγγελοι, θείαι Δυνάμεις Θεοῦ καὶ τῆς Ἐκκλησίας τὰς αἰρέσεις καὶ πάντα τὰ σκάνδαλα ταῖς ὑμῶν λύσατε πρὸς τὸν Θεὸν αἰεὶ πρεσβείαις, καὶ ἡμᾶς ἐν εἰρήνῃ φρουρήσατε, ἵνα εὐφημῶμεν αὐτοὺς ὡς «τὴν ἡμῶν σωτηρίαν ἀδιαλείπτως πρεσβεύοντας καὶ τῇ μετανοίᾳ συγκαίροντας» (αὐτόθι σ. 52,54). Βλέπ. ὁμοιον τροπάριον εἰς τὸν Ἀρχάγγελον Γαβριήλ: «τὴν πίστιν τὴν ὀρθόδοξον κράτυνον, παῦσον τὰ σχίσματα τῆς Ἐκκλησίας, ταῖς πρὸς τὸν Κτίστην παρακλήσεσιν» κ.λ.π. (ἐν Μηναῖοις Μαρτίου σ. 117/8, Ἰουλίου σ. 56,58,60 κλπ.). Πρβλ. καὶ E. P e t e r s - o - n, Das-Buch-von-den-Engeln. Über-die-Bedeutung-und-Stellung-der-hl.Engel-im-Kultus. Leipzig 1935.

2. Ἰωάννου Δαμασκηνοῦ, Ἐκδ. ὀρθ. πίστεως II, 3, PG 94, 872. Πρβλ. καὶ X. Ἀνδρούτσου, Δογματικὴ τῆς Ὁρθοδόξου Ἀνατολικῆς Ἐκκλησίας, Ἀθήναι 1907, σ. 125. Π. Τρεμπέλα, Δογματικὴ τῆς Ὁρθοδόξου Καθολικῆς Ἐκκλησίας, Ἀθήναι 1959, τ. I, σ. 432 ἐξ. Π.χ. ὁ Ὡριγένης ἐδέχετο φύλακα ἄγγελον οὐ μόνον ἐκάστου ἀνθρώπου, ἀλλὰ καὶ ἐκάστης ἐπίσκοπῆς, ὃν ὠνόμαζε «νοητὸν ἐπίσκοπον», ἐνῶ τὸν ἀπεπιστευμένον τὴν Ἐκκλησίαν ὠνόμαζεν «αἰσθητὸν καὶ βλεπόμενον», καὶ γενικῶς ἐδέχετο τοὺς ἀνθρώπους «συμπλέοντας τοῖς ἀγγέλοις» πρὸς τὸ «συσσωθῆναι τοῖς ἀγγέλοις». Οὕτως εἰς Λουκ. ὁμιλ. 13, Gr. chr. Schr. 9, 92, γράφει: «Ἔστι δὲ εἰπεῖν ἀπὸ τῆς Γραφῆς, ὅτι δύο εἰσὶν ἐκάστης Ἐκκλησίας ἐπίσκοποι, ὁ μὲν τις αἰσθητὸς καὶ βλεπόμενος, ὁ (δέ) τις νοητὸς καὶ ὡσπερ (ὁ ἀνθρωπος) ἐπανεῖται καλῶς οἰκονομήσας, οὕτω καὶ ὁ (ἄγγελος)... Οἷον γὰρ κοινῶν εἰσι τοῦ ἔργου ἀμφοτέροι ἐπίσκοποι, ὁ νοητὸς, λέγω δὴ ὁ ἄγγελος, ὁ πεπιστευμένος τὴν Ἐκκλησίαν, καὶ ὁ αἰσθητὸς... Εἰ δὲ ἀγγέλοις μέμφεται, τοῖς πεπιστευμένοις τὰς Ἐκκλησίας καὶ φροντίζουσιν ὧν πεπιστευμένοι εἰσὶν ἄγγελοι, τί χρὴ λέγεον

14. 21,12. Ματθ. 10,10. Πράξ. 8,26. 10,3-7. 12,7-11 κλπ.¹, ὡς καὶ ἐπὶ τῆς Ἱερῆς Παραδόσεως². Ἐντεῦθεν χαίρουσι μὲν οἱ ἄγγελοι «ἐπὶ ἐνὶ ἁμαρτωλῶ μετανοοῦντι» (Λουκ. 15, 10), συμμετέχουσι δὲ τῆς κοινῆς μετὰ τῶν ἀνθρώπων δοξολογίας καὶ λατρείας τοῦ Τριαδικοῦ Θεοῦ, συμπροσκυνοῦντες τῷ Θεῷ ὡς «σύνδουλοι» (Ἀποκ. 22,9), καὶ κατὰ τὴν θείαν Λειτουργίαν «παρεστήκασι χιλιάδες ἀρχαγγέλων καὶ μυριάδες ἀγγέλων, τὰ χερουβείμ καὶ τὰ σέραφεϊμ... τὸν ἐπινίκιον ὕμνον ἄδοντα...», καὶ «αἱ δυνάμεις τῶν οὐρανῶν ἀοράτως λατρεύουσι σὺν ἡμῖν», τοῖς «τὰ

περὶ ἀνθρώπων, ὅσον δεῖ φόβον ἔχειν, ἵνα δυνηθῶσι, συμπλέοντες τοῖς ἀγγέλοις, συσσωθῆναι τοῖς ἀγγέλοις;» Γενικώτερον τὴν παλιοχριστιανικὴν πίστιν εἰς τὴν συμμετοχὴν τῶν ἀγγέλων εἰς τὴν Ἐκκλησίαν συμμερίζονται καὶ πολλοὶ σύγχρονοι ἐτερόδοξοι θεολόγοι (ὡς προεῖρηται καὶ ἀνωτέρω σ. 518 ὑποσημ. 3, σ. 519 ὑποσημ. 1.3, σ. 520 ὑποσημ. 2, σ. 522 ὑποσημ. 1), δεχόμενοι ὅτι «die Engel mit zur Kirche gehören. Die Mehrzahl der Theologen scheint diese Frage zu bejahen und ist der Meinung, dass jedenfalls für Paulus (1. Kor. 11,10) «die Engelwelt... einen integrierenden Teil der durchaus universal geschauten Kirche» bilde, was auch die Lehre des übrigen Neuen Testaments, der Kirchenväter und der Liturgie sei. Diese Behauptung wurde mit zahlreichen Schriftstellen und Väterszitaten untermauert, von denen letztere sehr viel eindeutiger lauten als die meist auch anders deutbaren Schriftworte. Auch die Frage, ob die Engel und die himmlischen Mächte zum «Leibe Christi» gehören, wird meist positiv beantwortet». (U. V a l e s k e, μν. ξ. I, 35, μετὰ παραπομπῶν εἰς τοὺς συμφωνοῦντας θεολόγους V. Warnach, E. Commer, M. Scheler, E. Mura, Ch. Journet, H. Schlier, E. Peterson, Th. A. Schaefer, E. Käsemann κλπ.). Ὁμοίᾳ γράφει καὶ ὁ V. W a r n a c h, μν. ξ. σ. 14 καὶ 55, σημ. 43.

1. Γενικώτερον βλέπ. καὶ ἄρθρον ἄγγελος ἐν G. K i t t e l, Theol. Wörterbuch z. N.T. τ. 1 (1933) σ. 81 ἐξ.

2. Ὅτι οἱ ἄγγελοι ἀνήκουσιν εἰς τὴν Ἐκκλησίαν, ὡς μέλη αὐτῆς ἀνώτερα, «διὰ τὸ ὑπερέχον τῆς φύσεως καὶ τῆς τάξεως αὐτῶν» (Ἰωάννου Δαμασκηνοῦ, αὐτόθι στ. 872), χρησιμοποιηθέντες ὑπὸ τοῦ Θεοῦ ὡς ὄργανα τῆς ὑπερφυσικῆς ἀποκαλύψεως καὶ «λειτουργικὰ πνεύματα εἰς διακονίαν ἀποστελλόμενα διὰ τοὺς μέλλοντας κληρονομεῖν σωτηρίαν» (Ἐβρ. 1,14), μαρτυρεῖται οὐ μόνον ὑπὸ τῆς λειτουργικῆς Παραδόσεως τῆς Ἐκκλησίας, ἀλλὰ καὶ ὑπὸ τῶν ἁγίων Πατέρων, ὡς τοῦ Κλήμεντος Ρώμης, Ἐρμῆ, Ὀριγένης, Ἰππολύτου, Χρυσοστόμου, Διονυσίου Ἀρεοπαγίτου, Θεοφιλᾶκτου, Ἀμβροσίου, Ἰερωνύμου, Ἀυγουστίνου καὶ πολλῶν ἄλλων ἐπὶ πλεόν δε περιελήφθησαν οὗτοι ἐν τῇ «κοινωνίᾳ τῶν ἁγίων», μεθ' ὧν συνδοξολογοῦσι τὸν Θεὸν ἐν τῇ θριαμβευοσῆ ἐν οὐρανοῖς Ἐκκλησίᾳ. Ἡ Ὁρθόδοξος Καθολικὴ Ἐκκλησία, σὺν ἄλλοις, ἀφιέρωσεν αὐτοῖς καὶ δύο «ἰκετηρίους κανόνας», ἧτοι «εἰς τὰς ἐπουρανίους δυνάμεις καὶ εἰς πάντας τοὺς ἁγίους», ὡς καὶ «εἰς τὸν ἄγγελον, τὸν φύλακα τῆς τοῦ ἀνθρώπου ζωῆς», ἐν «Ὡρολόγιον τὸ μέγα», Ἀθῆναι 1952, (ἐκδ. Ἀποστολικῆς Διακονίας), σ. 573-588. Ἀπεδόθη δὲ αὐτοῖς τόσον μεγάλη τιμὴ ὑπὸ τῶν ἀρχαίων χριστιανῶν, ὥστε εὐρέθη εἰς τὴν ἀνάγκην ἢ Ἐκκλησία νὰ καταδικάσῃ τὴν ἀγγελολατρείαν ἐν ἀρχῇ μὲν διὰ τοῦ ἀποστόλου Παύλου ἐν Κολ. 2,18, βραδύτερον δὲ διὰ τῆς ἐν Λαοδικεῖα τοπικῆς Συνόδου (κανὼν 35, παρὰ Ἰω. Καρμίρη, Δογμ. - συμβ. μνημεῖα I², 258).

χερουβείμ μυστικῶς εἰκονίζουσιν» ἀνθρώποις¹. Οἱ ἄγγελοι συμμετέχουσι μετὰ τῶν ἀνθρώπων ὡς συλλειτουργοὶ ἐν τῇ λατρείᾳ τοῦ Θεοῦ, ἐντεῦθεν δὲ «ἄγγελοι μετὰ ἀνθρώπων συνεορτάζουσι» καὶ συμψάλλουσι² καὶ συλλειτουργοῦσιν αὐτοῖς καὶ συνδοξολογοῦσι τὴν θείαν ἀγαθότητα, οὕτως ὥστε «τὰ ἄνω τοῖς κάτω συνεορτάζει καὶ τὰ κάτω τοῖς ἄνω συνομιλεῖ»³.

Περιοριζόμεθα εἰς τὰς ἀνωτέρω μαρτυρίας τῆς ἀρχαιοτέρας ἐκκλησιαστικῆς Παραδόσεως, δι' ὧν πιστοῦται, ὅτι ἡ Ἑκκλησία οὐ μόνον προϋπῆρχε τῆς θείας ἐνσαρκώσεως, «ὡς ἀπ' ἀρχῆς οὐσα», τ.ἔ. ὡς ὑφισταμένη ἀπὸ τῆς δημιουργίας τῶν πρώτων ἀνθρώπων ἐπὶ τῆς γῆς καὶ περιλαμβάνουσα τοὺς πιστοὺς καὶ δικαίους, οὓς πρὸ καταβολῆς κόσμου ὡς τοιοῦτους ἐσομένους προέγνω καὶ προώρισεν ὁ Θεός, ἀλλ' ἐπὶ πλεόν, ὡς «νοητὴ» καὶ «πνευματικὴ», προϋπῆρχε καὶ πρὸ τῆς δημιουργίας τοῦ ὄρατοῦ κόσμου, συνηνωμένη μετὰ τοῦ προϋπάρχοντος προαιωνίως Χριστοῦ, — «ὅς ἐστιν ἡ κεφαλὴ πάσης ἀρχῆς καὶ ἐξουσίας» (Κολ. 2,10)—, καὶ περιλαμβάνουσα ἄρα τὸν πνευματικὸν κόσμον τῶν ἀγγέλων, μεθ' οὗ ἠνώθησαν καὶ οἱ βραδύτερον δημιουργηθέντες ἄνθρωποι εἰς μίαν

1. Ἰω. Καρμίρη, Τὰ δογμα. καὶ συμβολ. μνημεῖα... τ. Γ², σ. 299, 304. Ἡ πίστις αὕτη τῶν Ὁρθοδόξων ἐκφράζεται πολυειδῶς καὶ πολυτρόπως ἐν τε τῇ θείᾳ λατρείᾳ καὶ τῇ ἐκκλησιαστικῇ τέχνῃ καὶ ἐν τοῖς συγγράμμασι τῶν ἱερῶν Πατέρων, ἐξ ὧν περιοριζόμεθα νᾶ μνημονεύσωμεν ἐνταῦθα μόνον τὸ τοῦ Γρηγορίου τοῦ Θεολόγου:

«Ὁρᾷς ἀγρύπνους παρθένων ψαλμοῦδίας,
ἀνδρῶν, γυναικῶν, φύσεως ληλησιμένων,
οἶων θ' ὅσων τε καὶ ὅσον θεουμένων,
σύμφωνον, ἀντίφωνον ἀγγέλων στάσιν
δισσὴν, ἄνω τε καὶ κάτω τεταγμένην,
θείας ὑμνωδῶν ἀξίας καὶ φύσεως...
χορὸς τ' ἄπαυστα Χριστὸν ὑμνοῦντων μέγαν,
πανήγυρίς τε πρῶτοτόκῳ γεγραμμένον
ἐν οὐρανοῖς βίβλους τε ταῖς αἰωνίους». (Ἔπη ἡθικά 10, 432-436. 920-

925, PG 37,711. 746/7). Βλέπ. καὶ Ὁριγένους, Περὶ εὐχῆς 31, PG 11, 553: «Εἰκός ἐστι πλειόνων συνεληλυθότων γνησίως εἰς δόξαν Χριστοῦ, παρεμβαλεῖν τὸν ἐκάστου ἄγγελον τὸν κύκλῳ ἐκάστου τῶν φοβουμένων, μετὰ τούτου τοῦ ἀνδρὸς ὃν φρουρεῖν καὶ οἰκονομεῖν πεπίστευται· ὥστε εἶναι ἐπὶ τῶν ἁγίων συναθροισμένων διπλῆν ἐκκλησίαν, τὴν μὲν ἀνθρώπων, τὴν δὲ ἀγγέλων».

2. Ψευδο-σωφρονίου, Δόγος περιέχων τὴν ἐκκλησιαστικὴν ἅπασαν ἱστορίαν καὶ λεπτομερῆ ἀφήγησιν πᾶντων τῶ ἐν τῇ θείᾳ ἱερωσίᾳ τελουμένων 20, PG 87Γ, 4001.

3. Εὐχολόγιον τό μέγα, ἐκδ. 8, Ἀθήναι 1902, σ. 55, 375, 376.

καὶ τὴν αὐτὴν Ἐκκλησίαν καὶ «χοροστασίαν», ἐφ' ὅσον, ὡς εἶδομεν, ὁ Υἱὸς τοῦ Θεοῦ ἐγένετο μεσίτης μεταξύ τοῦ Θεοῦ καὶ οὐ μόνον τῶν ἀνθρώπων, ἀλλὰ καὶ τῶν ἀγγέλων¹. Τοιαύτη, λοιπόν, εἶναι ἡ ἐν οὐρανοῖς Ἐκκλησία τῶν πρωτοτόκων, ἡ πόλις τοῦ ζῶντος Θεοῦ, ἡ ἐπουράνιος Ἱερουσαλήμ καὶ πανήγυρις καὶ Ἐκκλησία ἀγγέλων. «Ταύτην γὰρ ἡμῖν καὶ ἡτοίμασεν (ὁ Θεὸς) οὐ νῦν μετὰ τὸ γενέσθαι, ἀλλὰ πρὸ καταβολῆς κόσμου, καθὼς αὐτὸς φησι, «δεῦτε οἱ εὐλογημένοι τοῦ Πατρὸς μου κληρονομήσατε τὴν ἡτοιμασμένην ὑμῖν βασιλείαν ἀπὸ καταβολῆς κόσμου»². «ὅτι γὰρ καὶ πόλις ἄνω καὶ Ἐκκλησία καὶ πανήγυρις ἐστίν, ἀκουσον τοῦ Παύλου λέγοντος, «προσεληλύθατε πόλει Θεοῦ ζῶντος καὶ Ἱερουσαλήμ ἐπουρανίῳ καὶ Ἐκκλησίᾳ πρωτοτόκων ἀπογεγραμμένων ἐν οὐρανοῖς καὶ μυριάσιν ἀγγέλων πανηγύρει»³. «Περὶ ταύτης φησὶν ὁ Δαυὶδ, δεδοξασμένα ἐλαλήθη περὶ σοῦ, ἡ πόλις τοῦ Θεοῦ», παρατηρεῖ ὁ Μέγας Βασιλεῖος⁴, ἐνῶ ὁ ἱερός Χρυσόστομος ἐκφράζει τὴν αὐτὴν καὶ ὁ Ἑρμᾶς⁵ πίστιν, ὅτι ὁλος ὁ κόσμος ἐδημιουργήθη διὰ τὴν προϋπάρξασαν αὐτοῦ Ἐκκλησίαν· «διὰ τὴν Ἐκκλησίαν ὁ οὐρανός, οὐ διὰ τὸν οὐρανὸν ἡ Ἐκκλησία»· «ποθεινότερα γὰρ ἡ Ἐκκλησία τῷ Θεῷ τοῦ οὐρανοῦ· οὐρανοῦ σῶμα οὐκ ἀνέλαβεν, Ἐκκλησίας δὲ σάρκα ἀνέλαβεν»⁷. Διὰ τοῦτο καὶ ἀναφωνεῖ: «Ἐκκλησίας οὐδὲν ἴσον»⁸.

(Συνεχίζεται)

1. Ἀνωτέρω σ. 519.

2. Ἰωάννου Χρυσοστόμου, Εἰς Γέν. ὁμιλ. 3,4, PG 53,36.

3. Ἰωάννου Χρυσοστόμου, Εἰς τὸν μακάριον Φιλοχρόνιον, λόγ. 6,1, PG 48,749.

4. Μ. Βασιλείου, Εἰς Ψαλμ. 45,4, PG 29,424. Πρβλ. καὶ Ψαλμ. 86,3.

5. Ἀνωτέρω σ. 524.

6. Ἰωάννου Χρυσοστόμου, Ὅμιλ. πρὸ τῆς ἐξορίας 2, PG 52, 429.

7. Ἀπόστολος.

8. Ἰωάννου Χρυσοστόμου, Ὅμιλ. ὅτε τῆς Ἐκκλησίας ἔξω εὐρεθεὶς Εὐτρόπιος... 1, PG 52, 397. Εἰς ἐπίρρωσιν τῶν ἐν τοῖς προηγουμένοις εἰρημένων σημειούμενων ὡς ἐκ περισσοῦ ἐνταῦθα, ὅτι καὶ ἐκ τῶν νεωτέρων ὁ μὲν Β. B a r t m a n n διαπιστοῖ τὴν διδασκαλίαν τῶν Πατέρων περὶ προϋπάρξεως τῆς Ἐκκλησίας γράφων: «die Väter datieren den Beginn der Kirche nicht selten über Christus hinaus bis auf Adam, ja verlegen ihn sogar in die Ewigkeit vor der Schöpfung, um ihre Würde zu betonen, so z. B. A u g u s t i n u s, Civ. 16,2,3; 17,16,2. T h o m a s, S. th. 3,8,3; B e l l a r m i n, De verbo 4,4» (Lehrbuch der Dogmatik, Freiburg 1932, τ. II^ο, σ. 129), ὁ δὲ E. M e r s c h, ἐξάφρει τὴν προϋπάρξιν τῆς Ἐκκλησίας καὶ τὸν χαρακτήρα αὐτῆς ὡς μυστηρίου ἐν τῇ μετὰ τοῦ Χριστοῦ ἐνώσει αὐτῆς γράφων: «Le Christ et l'Église existaient avant tout ce qui existait maintenant, qu' ils ne font qu' un seul Christ mystique, et que c' est là le mystère préparé depuis les origines, ce mystère qui est si grand dans le Christ et dans l'Église». (Le corps mystique du Christ, Paris-Bruxelles 1951, τ. I^ο, σ. 311).